

**İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*
ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)**

One of the First Books of the Literature of Mawdûât *al-Abâtîl wa'l-manâkîr*
wa'l-sihâh wa'l-mashâhîr and its Author al-Jawzaqânî (d. 543/1148)

Kadir SEKMEN

Doktora öğrencisi, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Hadis Anabilim Dalı

PhD student, Marmara University, Faculty of Theology,

Department of Hadith,

İstanbul/ Turkey

k.sekmen69@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8685-8777

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 17 Ağustos / August 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 10 Ocak/ January 2022

DOI: 10.53683/gifad.983939

Atıf / Citation: Sekmen, Kadir. "İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)/ One of the First Books of the Literature of Mawdûât *al-Abâtîl wa'l-manâkîr wa'l-sihâh wa'l-mashâhîr* and its Author al-Jawzaqânî (d. 543/1148)". *Gıfad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / The Journal of Gumushane University Faculty of Theology*,11/21 (Ocak/January 2021/1):51-105. DOI: 10.53683/gifad.983939

İntihal: Bu makale, özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by a special software. No plagiarism detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/tr/pub/gifad>

Mail: ilahiyyatdergi@gumushane.edu.tr

Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyatFakültesi /Gumushane University, Faculty of Theology, Gümüşhane, 29000 Turkey. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Hadis ilminin en önemli amaçlarından biri, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) izafe edilen rivayetlerin sıhhatini ortaya koymaktır. Bu amacı yerine getirmek için oluşan eser türlerinden biri de mevzûât literatürüdür. Zira bu alanda yazılan kitapların temel hedefi, Allah Resûlü adına uydurulmuş hadisleri tespit etmektir. Bu çalışmada, mevzûât kitaplarının ilklerinden olan "*el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*" ve müellifi Cûzekânî, önceki kitaplarla/müelliflerle ilişkileri ve sonraki eserlere etkileri bağlamında incelenecektir.

Mevzûât alanındaki en önemli yazarlardan olan İbnü'l-Cevzî, "*el-Mevzûât*"'ını oluştururken Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'inden çokça yararlanmış ve bazı açılardan bu eserden etkilenmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin eserinin sonraki mevzûât kitaplarının gelişimindeki büyük etkisi ve bu kitapların temel kaynağı konumunda olduğu düşünüldüğünde, Cûzekânî'nin alandaki eserleri doğrudan ve dolaylı şekilde etkilediği ve bu eserlere kaynaklık ettiği söylenebilir. Cûzekânî ve *el-Ebâtîl*'inin mevzûât literatüründeki yerinin ortaya konulması, söz konusu literatürün oluşum ve gelişiminin daha iyi anlaşılmasını sağlayacağından hadis ilmi için önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Cûzekânî, *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*, Mevzûât, fi hilâfi zâlik, Tenkit.

Abstract

One of the main purposes of the science of hadith is to prove the authenticity of the narrations attributed to the Prophet Muhammad (pbuh). Literature of the forgeries (mawdûât) is one of the types of works which aim to perform this purpose. Yet the main purpose of the books written in this field is to determine the narrations fabricated in the name of Prophet. This study examines one of the first books of the forged literature, "*al-Abâtîl wa'l-manâkîr wa'l-sihâh wa'l-mashâhîr*" written by al-Jawzaqânî in the context of the connection between the previous books and the writers and the impact of the later literature.

Ibn al-Jawzî -one of the most important writers in this field- greatly benefited from al-Jawzaqânî's *al-Abâtîl* and in some ways was impressed from this book. While Ibn al-Jawzî's book is one of the most influential work on the improvement of the forged literature and the basic source of these books then, it can be said that al-Jawzaqânî, directly and indirectly influenced the works on this field and was the source of these books. Determination of al-Jawzaqânî and his work *al-Abâtîl*'s standing in the forged literature (mawdûât), posses importance in the science of hadith, enabling the better understanding of the formation and development of this

literature.

Keywords: Hadith, al-Jawzaqânî, *al-Abâtil wa'l-manâkîr wa'l-sihâh wa'l-mashâhîr*, Mawdûât, fî khilâf dhâlik, Criticism.

Extended Summary

The main source of Islâm after the Qur'ân is Sunnah/the Hadith. In general, it can be said that the hadîths expressing the khabars/reports attributed to the Prophet (pbuh) are largely preserved. However, this does not mean that there are no hadîths fabricated under the name of Prophet (pbuh). That is, behind the scenes of people's fabrication of hadîths, there is a search for support by people or groups in order to accept their own views. Naturally, the first source on which these people base their opinions is the Qur'ân. However, the memorization of the Qur'ân by Muslims and recording it in writing ensured that the originality of the Qur'ân was preserved and transmitted to the next generations in a mutâwatîr/concurrent manner. This situation prevented those who interpreted some verses in line with their own views from making up verses in cases where the interpretation was not sufficient. Thus, those who felt the need to support their own views sought another authority on which to base their views. At this point, they found the hadîths, which they accepted it as the main source after the Qur'ân. The hadîths do not have been enough for these people to support their views, because they took advantage of the fact that almost all of them were transmitted as âhâd and started to fabricate hadîths. As a result of this, many hadîths were fabricated for various reasons such as group bias, hostility to Islâm, the desire to serve Islâm, and personal aim, which cannot be accepted as excuses.

When hadîth fabrication emerged as a historical fact, Islâmîc scholars took action and took different measures to detect such hadîths and to prevent hadîth fabrication activities. At the beginning of these measures was questioning who the hadîth narrators were and from whom they received the hadîths which they narrated. This interrogation process has given birth to the isnâd system, which developed in a short time and gained an indispensable position in the evaluation of hadîths in terms of evidence. Thus, after the emergence of fabricated hadîths, the narrations without isnâds have been disregarded and the accuracy of the narrations has been tried to be revealed within the framework of the isnâds/narrators. As a result of the increasing continuation of the isnâd researches, the narrator-based *duafâ*, *jarh-ta'dîl* and *'ilal* books were formed, and then the *mawdû'ât* literature, which took the *duafâ* books as a source at the first stage and

which included such hadîths as one of the measures taken against fabricated hadîths, emerged.

In many lists in which the works written in the mawdû'ât literature are generally presented, the names of Ibn al-Kayserânî (d. 507/1113) and Ibn al-Jawzî (d. 597/1201) are mentioned in succession. However, al-Jawzaqânî (d. 543/1148), who was among these two scholars and was one of those who directly or indirectly influenced the next mawdû'ât books, seems to have been ignored. Studies on al-Jawzaqânî and *al-Abâtîl wa al-manâkîr wa al-sihâh wa al-mashâhîr* are also few. In this study, which is based on *al-Abâtîl* and its author, al-Jawzaqânî, which does not seem to come to the fore much in this direction. First of all, information about al-Jawzaqânî is presented. Because the way to understand a work correctly is through its author. Thus, it is aimed to better and easier to understand *al-Abâtîl*, which has been revealed from what kind of thought structure. After making an introduction to the understanding of the work with the information about al-Jawzaqânî, the information presented about *al-Abâtîl* and the position of the work in the mawdû'ât literature are emphasized.

Some of the questions to be answered in this article are: Who is al-Jawzaqânî? What kind of mindset does he have? What is the role of al-Jawzaqânî's mindset in the judgments he gives about the narrations? What is the reason for al-Jawzaqânî's criticism by other scholars? What is the accuracy of these criticisms? What are the differences seen in the works when passing from duaîfâ and jarh-ta'dîl literature to the mawdû'ât literature? What effects and contributions did the two mentioned literatures have on al-Jawzaqânî's *al-Abâtîl*? What are the methods that al-Jawzaqânî uses while criticizing the narrations in his *al-Abâtîl*? What are the characteristics of *al-Abâtîl*? Is *al-Abâtîl* the first work of mawdû'ât literature? In what ways does it have the distinction of being the first? Did *al-Abâtîl* influence the subsequent mawdû'ât books, and if so, how did it influence? What is the place of *al-Abâtîl* in the mawdû'ât literature?

In this article, it is revealed that al-Jawzaqânî, who continued his scientific development in Hamadan and Baghdad, which were the important science centers of his time, adopted the attitude of Ahl al-hadîth, which formed a belief and fiqh approach based on hadîths. It has been determined that the Ahl al-hadîth approach, which al-Jawzaqânî adopted as a general tendency, influenced the judgments he gave to the narrations in *al-Abâtîl*. Accordingly, he rejects the narrations that oppose the Ahl al-hadîth approach; He is inclined to accept -though problematic- narrations that

openly support it. Thus, he acted mutasāhil/lax transmitter while accepting the narrations compatible with the approach in question; he adopted a mutashaddid/excessive transmitter attitude while rejecting the problematic narrations opposed to it. In addition to this attitude, it has been emphasized that al-Jawzaqānī's choice of preference when there is the possibility of *jam' and ta'lif* among the narrations caused him to be exposed to some criticism. In this respect, it has been demonstrated once again that the rulings regarding the soundness of hadīths are ijtihād.

Some of the determinations made about the importance of al-Jawzaqānī's *al-Abātīl* are as follows: It is the first book based on a method in which the narrations are criticized based on its opposition to the Sunnah. In the mawdū'āt literature, it is the first mawdū'āt book in which evaluations based on content criticism are made, the narrations in it are selected and created by the author's own rules without being limited to any work, written on the basis of the subject, the narrations in it (almost all) are transmitted with the promissory notes of the author, and partial generalist evaluations are made. It has a direct and indirect effect on the development of the literature of mawdū'āt, and indirectly through Ibn al-Jawzī's *al-Mawdū'āt*, and with this feature, it is the source of the mawdū'āt books.

Giriş*

İslâm dininin iki temel kaynağını Kur'an ve sünnet/hadis oluşturmaktadır. Genel olarak Hz. Peygamber'e izafe edilen haberleri ifade eden hadislerin büyük oranda korunduğu söylenebilir. Ancak bu durum, O'nun (s.a.s.) adına uydurulan hadislerin olmadığı anlamına gelmemektedir. Şöyle ki kişilerin hadis uydurmasının perde arkasında genel olarak kişi veya kesimlerin kendi görüşlerini kabullendirmek için dayanak aramaları yatmaktadır. Tabii olarak bu kişilerin görüşlerini dayandıracakları ilk kaynak Kur'an'dır. Ancak Kur'an'ın müslümanlar tarafından ezberlenmesi ve yazılı olarak kayıt altına alınması, Kur'an'ın orijinalliğinin korunarak sonraki nesillere mütevâtir bir şekilde intikal etmesini sağlamıştır. Söz konusu durum, bazı âyetleri kendi görüşleri doğrultusunda yorumlayanların, yorumlamanın yetmediği durumlarda âyet uydurmalarına engel olmuştur. Böylece kendi görüşlerini destekleme gereksinimi duyanlar, görüşlerini dayandırabilecekleri başka bir otorite arayışına girişmişlerdir. Bu

* Bu makale "Mevzûât Literatürünün Doğuşu -Cûzekânî Örneği- (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020)" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

noktada müslümanların Kur'an'dan sonraki temel kaynak olarak kabul ettikleri hadisleri bulmuşlardır. Bu kişilere kendi görüşlerini desteklemek için hadisler ve bu hadisler üzerinden yaptıkları yorumlar yeterli gelmemiş olmalı ki tamamına yakınının âhâd olarak nakledilmesinin verdiği avantajı da kullanarak hadis uydurma işine girişmişlerdir.¹ Bunun neticesinde Allah Resûlü'nün "Kim benim adıma (bilerek) yalan söylerse cehennemdeki yerini hazırlasın" şeklindeki uyarısına² rağmen grup tarafgirliği, İslâm düşmanlığı, İslâm'a hizmet etme arzusu, şahsi çıkar sağlama gibi mazeret olarak kabul edilemeyecek çeşitli sebeplerle³ kasıtlı veya kasıtsız, iyi veya kötü niyetle birçok hadis uydurulmuştur.

Uydurulan hadislerin varlığı İslâm âlimlerini harekete geçirmiş, bu tür hadislerin tespit edilmesi ve hadis uydurma faaliyetlerinin engellenmesi için farklı tedbirler alınmıştır.⁴ Bu tedbirlerin başında hadis rivayet edenlerin kim olduklarının ve rivayet ettikleri hadisleri kimlerden aldıklarının sorgulanması yer almıştır. Bu sorgulama işlemi de kısa zamanda gelişen ve hadislerin sübut açısından değerlendirilmesinde vazgeçilmez bir konum kazanan isnad sistemini doğurmuştur.⁵ Böylece uydurma hadislerin ortaya

¹ Fırkaların kendi görüşlerini desteklemek için Kur'an ve sünnete başvurmalarına, bunun yeterli görülmemesi üzerine âyet ve hadisleri kendi görüşlerine uyacak şekilde yorumlamaya başlamalarına, en nihayetinde de kendi görüşlerine uygun hadisler üretmelerine/uydurmalarına dair bk. Muhammed Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2. Basım, 1408/1988), 188; M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler (Menşe'i - Tanıma Yolları - Tenkidi)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 9. Basım, 2015), 27.

² Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh* (Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001), "İlim", 38; "Cenâiz", 33; "Enbiyâ", 50; "Edep", 109; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabîyye - Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1991), "Mukaddime", 9-10; "Zühd", 72; Süleyman b. el-Eş'as Ebü Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, nşr. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye - Müessesetü'r-Reyyân - Mektebetü'l-Mekkiyye, 1419/1998), "İlim", 4; Ebü İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh (Sünenü't-Tirmizî)*, nşr. Ahmed Muhammed Şakir vd. (b.y.: y.y., ts.), "İlim", 8, 13; "Fiten", 70.

³ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzûât*, nşr. Nureddin b. Şükrü b. Ali Boyacılar (Riyad: Mektebetü Edvâi's-Selef, 1418/1997), 1/18-35; Ali b. Muhammed b. Ali İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri'l-şeni'ati'l-mevzû'a*, nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf-Abdullah Muhammed es-Siddîk (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/11-16; Kandemir, *Mevzû Hadisler*, 27-61; Abdülfettâh Ebü Gudde, *Lemehât min târîhi's-sünne ve 'ulûmi'l-hadis* (Beyrut: Mektebü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1404/1984), 46-71; *Mevzû Hadisler*, çev. Enbiya Yıldırım (Ankara: Takdim Yayınları, 2020), 99-137; Ömer b. Hasan Osman Fellâte, *el-Vaz' fi'l-hadis* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1437/2016), 1/307-391.

⁴ Kandemir, *Mevzû Hadisler*, 93-169.

⁵ Tâbiündan Muhammed b. Sîrîn'in (öl. 110/729) "İsnaddan sormazlardı. Fitne vuku bulunca 'bize râvilerinizin isimlerini söyleyin' dediler. Ehl-i sünnete bakılıp onların hadisleri alınır; ehl-i

çıkmasının akabinde senedsiz rivayetlere itibar edilmemiş ve senedler/râviler çerçevesinde rivayetlerin doğruluğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sened araştırmalarının artarak devam etmesinin sonucunda râvi esaslı duafâ, cerh-ta'dîl ve ilel kitapları teşekkül etmiş, ardından kendine ilk aşamada duafâ kitaplarını kaynak alan ve uydurma hadislerle karşı alınan tedbirlerden biri olarak bu tür hadisleri bünyesinde toplayan mevzûât literatürü ortaya çıkmıştır.

Mevzûât literatüründe yazılan eserlerin genel olarak sunulduğu birçok listede, çoğunlukla ilk sırada İbnü'l-Kayserânî (öl. 507/1113) ile İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) isimleri peş peşe zikredilmiştir. Ancak bu iki âlim arasında yer alan ve kendinden sonraki mevzûât kitaplarını doğrudan ve dolaylı olarak etkileyenlerden biri olan Cûzekânî (öl. 543/1148) göz ardı edilmiş gibidir.⁶ Cûzekânî ve *el-Ebâtîl* hakkındaki incelemeler de azdır.⁷ Bu doğrultuda fazla ön plana çıkmadığı anlaşılan *el-Ebâtîl* ve müellifi Cûzekânî üzerinden hareket eden bu çalışmada, öncelikle Cûzekânî hakkında bilgiler sunulacaktır. Zira bir eserin doğru bir şekilde anlaşılmasının yolu, müellifinden geçmektedir. Böylece nasıl bir düşünce yapısından neşet ettiği ortaya konulan *el-Ebâtîl*'in, daha iyi ve kolay anlaşılması hedeflenmektedir. Cûzekânî hakkındaki bilgilerle eserin anlaşılmasına giriş yaptıktan sonra *el-Ebâtîl* hakkında sunulan bilgilerle eserin mevzûât literatüründeki konumu üzerinde durulacaktır.

1. Cûzekânî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Görüşleri

1.1. Cûzekânî'nin Hayatı/Kimliği

Tam adı Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim b. Hüseyin b. Cafer el-Cûzekânî el-Hemedânî⁸ el-Kürdî'dir.⁹ Günümüzde Batı İran'da yer alan

bid'ate bakılıp onların hadisleri alınmazdı" (Müslim, "Mukaddime", 15) şeklindeki sözü bu bağlamda kayda değerdir.

⁶ Cûzekânî'nin zikredilmediği örnek listeler için bk. Mustafa es-Sibâî, *es-Sünne ve mekânâtühâ fi't-teşrî'îl-İslâmî* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1398/1978), 121-122; Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1983), 66; Yavuz Ünal, *Cumhuriyet Türkiye'si Hadis Çalışmaları* (Samsun: ETÜT Yayınları, 1997), 38; Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zürkânî, *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye fi mustalahi'l-hadîs*, nşr. Abdullah Sirâcüddîn (Halep: Mektebetü Dâri'l-Felâh, 1430/2009), 182-184; H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Metodolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2015), 330-333; Saffet Sancaklı, *Sünneti Doğru Anlamak* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 5. Basım, 2017), 316-317.

⁷ Kadir Sekmen, *Mevzûât Literatürünün Doğuşu*, 10, 12-14.

⁸ Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim el-Cûzekânî, *el-Ebâtîl ve'l-menâkir ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*, nşr. Abdurrahman b. Abdülcebâr el-Ferîvâî (Riyad: Dâru's-Sumey'î, 3. Basım, 1415/1994), 1/16; Abdürrezzâk b. Abdülkadir Geylânî, *el-Erbâ'üne'l-Geylâniyye*, nşr. Züheyr eş-Şâvîş (b.y.: el-Mektebü'l-İslâmî, 1421/2000), 9; Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

Hemedan eyaletine bağlı bir köyün veya Hulvân¹⁰ taraflarında ikamet eden Kürtlerden oluşan bir kabilenin¹¹ adı olan Cûzekân hakkındaki farklı telaffuzlardan dolayı yukarıda tam ismi verilen müellif, Cûzekânî, Cevrekânî, Cevzekânî, Cûrekânî, Cûzkânî, Cûrkânî, Cûzekî ve Cûzcânî gibi farklı nisbelerle anılmıştır.¹² *el-Ebâtîl* muhakkiki Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Ferîvâî, zikredilenler arasında meşhur nisbenin Cûzekânî olduğuna dair bilgi vermesine rağmen Beşşâr Avvâd ve Muallimî'nin (öl. 1966), Zehebî'nin iki kitabı ve başka müelliflere ait birkaç kitaptaki yazılışlar üzerinden yaptıkları tespitleri ve *el-Ebâtîl*'in mahtût iki nüshasındaki yer alış şeklini gerekçe göstererek Cevrekânî nisbesini tercihe şayan bulmaktadır.¹³ Ancak adı geçen iki âlimin birkaç kitaptaki ibarelerden hareketle sundukları deliller, nisbelerden birini diğerine tercih etmek için yeterli değildir. Zira kaynaklarda nisbeler birçok sebebin etkisiyle farklı şekillerde geçmektedir. *el-Ebâtîl*'in mahtût iki nüshasında ise müellifin nisbesi iddianın aksine Cûzekânî olarak yer almaktadır.¹⁴ Ayrıca Yâkût el-Hamevî'nin (öl. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*'ında köyün isminin Cûzekân olarak geçmesi,¹⁵ en doğru nisbenin Cûzekânî olduğuna dair meşhur kanaati desteklemektedir.¹⁶

Âlimler genel itibariyle doğdukları yere nisbet edilirler. Bu bağlamda

(Beyrut: Dâru's-Sâdir, 1397/1977), 2/184; Salâhuddîn Halil b. İzziddîn Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1420/2000), 12/195.

⁹ Kürtlerden oluşan bir kabileye nisbet edilen ve başka bir ırka mensup olduğuyula ilgili herhangi bir bilgiye tarafımızca rastlanılmayan Cûzekânî'nin Kürt asıllı olduğuna dair bk. Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtezâ *ez-Zebîdî, Tâcü'l-'arûs min cevâhîri'l-kâmûs*, nşr. Mustafa Hicâzî (b.y.: Hukûmetü'l-Kuveyt, 1409/1989), 25/126.

¹⁰ Bağdat'ın 190 km. kuzeydoğusunda Kasrîşîrin ile Kirind arasında yer alan bir şehirdir. Günümüzde Irak sınırları içerisinde kalan Irâk-ı Arap ile İran sınırları içerisinde kalan Irâk-ı Acem sınırında kurulmuştur. Bk. Tahsin Yazıcı, "Hulvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/345. Bu bilgilere göre Hulvân şehrinin Hemedan'ın hemen Batı'sında yer aldığı söylenebilir.

¹¹ Cûzekânî'nin böyle bir kabileye nisbet edildiğine dair bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/184; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsenâ, ts.), 1/307; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 25/126.

¹² Sekmen, *Mevzûât Literatürünün Doğuşu*, 17-18.

¹³ Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Ferîvâî, "Mukaddime", *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*, mlf. Ebü Abdullah Hüseyin b. İbrahim el-Cûzekânî (Riyad: Dâru's-Sumey'î, 1415/1994), 1/68-71.

¹⁴ Muhakkikin de bunu belirttiğine ve *el-Ebâtîl*'in tahkiki neşrine eklediği mahtût nüshaların ön yüzlerinde nisbenin açıkça Cûzekânî olarak geçtiğine dair bk. Ferîvâî, "Mukaddime", 1/68, 103, 106.

¹⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/184.

¹⁶ En nihayetinde zikredildiği zaman kimin kastedildiği anlaşıldığından dolayı Cûzekânî ve Cevrekânî nisbelerinin herhangi birinin kullanılmasında kanaatimize göre bir sakınca yoktur.

başka bir yere nisbet edilmeyen müellif, büyük ihtimalle Cûzekân'da doğmuştur. Cûzekânî'nin, doğum yılı hakkında kesin bilgilere rastlanılmamıştır. Buna rağmen Cûzekânî'nin 543/1148 yılında vefat etmesi, hocaları arasında en erken 500/1106-1107 yılında vefat edenlerin bulunması, Cûzekânî'nin ilme erken yaşlarda başlaması, o dönemdeki çocukların on beş-yirmi yaşlarında ilim tahsiline başladıkları gibi karinelere hareketle ve Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin (öl. 2017) doğum yılı bilinmeyen kişinin en erken vefat eden hocasının vefat yılından yirmi yıl çıkarıp ulaşılan yıla altmış beş yıl ekleyerek vefat yılına yakın bir yıl tahmininde bulunmak¹⁷ şeklindeki yöntemi¹⁸ dikkate alındığında Cûzekânî'nin 480/1087-1888 ile 485/1092-1093 yılları arasında doğduğunun kuvvetli bir ihtimal haline geldiği söylenebilir.¹⁹

Vefatı hakkında dikkate alınacak seviyede bir ihtilafa rastlanılmayan Cûzekânî, 16 Recep 543/30 Kasım 1148 tarihinde rihle yaptığı yegâne yer olarak bilinen Bağdat'tan çıktıktan sonra yolculuğu esnasında vefat etmiştir.²⁰ Nerede öldüğü bilinmeyen Cûzekânî'nin V./XI. yüzyılın son çeyreğinden VI./XII. yüzyılın yarısına kadar bir hayat sürdürdüğünden bahsedilebilir.

1.2. Cûzekânî'nin İlmî Kişiliği

el-Ebâtîl muhakkiki Ferîvâî, Cûzekânî'nin yaşadığı dönemdeki Hemedan gibi ilim merkezlerinde bulunan ilim adamlarının, çocuklarının küçük yaşlardan itibaren ilimle meşgul olmalarına önem verdiklerinden bahseder. Ayrıca Cûzekânî'nin en meşhur eseri olan *el-Ebâtîl*'de Hemedan'daki hocalarından nakilleri olduğunu söyleyip onun ilme erken yaşlarda başladığına işaret eden ifadelerde bulunur.²¹ Söz konusu eserinde,

¹⁷ Bu bakış açısının, vefat yılı bilinen kişinin vefat yılından altmış beş yıl çıkararak onun doğum yılına dair yakın bir tahminde bulunmak şeklinde bir tarafı vardır.

¹⁸ Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-nebevî ve târihi tedvînihi* (Riyad: Şirketü't-Tibâati'l-'Arabîyye, 3. Basım, 1401/1981), 1/85-86.

¹⁹ Detaylı bir değerlendirme için bk. Sekmen, *Mevzûât Literatürünün Doğuşu*, 20-24.

²⁰ Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî İbn Nukta, *Tekmiletü'l-İkmâl*, nşr. Abdülkayyum Abdürabinnebi - Muhammed Salih Abdülaziz el-Murâd (b.y.: Mektebetü 'Arabîyyeti's-Suûdiyye, 1408/1987), 2/185-186; Cemâlüddîn Muhammed b. Said İbnü'd-Dübeysi, *Zeylû Târihi Medîneti's-selâm*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1427/2006), 3/164; Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 20/178; a.mlf., *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1410/1990-1421/2000), 37/141. Ayrıca bk. Sekmen, *Mevzûât Literatürünün Doğuşu*, 24-25.

²¹ Ferîvâî, "Mukaddime", 1/30-31.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

birçok hocadan hadis aktaran babasından on dört rivayette bulunması²² da bu bilgilere eklendiğinde, onun ilimle iştigal eden bir aileden geldiği, ilme erken yaşlarda başladığı ve ilmî bir ortamda yetiştiği söylenebilir.

Hemedan'ın Cûzekânî'nin yaşadığı dönemin önemli ilim merkezlerinden biri olması,²³ onun başka yerlere az rihle yapmasıyla sonuçlanmıştır. Nitekim talebelerin ve hocaların daha çok ilim merkezlerine rihle yaptığı düşünüldüğünde, Cûzekânî'nin böyle bir merkezden çıkmaması normal karşılanabilir. Kaynaklar tarandığında Cûzekânî'nin Hemedan dışında sadece Bağdat'ta bulunduğu dair bilgilerin varlığı da durumu daha açık hale getirmektedir. Böylece Cûzekânî'nin Hemedan'da belli bir ilmî seviyeye ulaştıktan sonra dönemin önemli ilim merkezlerinden biri olan Bağdat'a²⁴ gittiğini²⁵ ve ilmî faaliyetlerine orada devam ettiğini söylemek yanlış olmasa gerektir. Önde gelen biyografi yazarlarından Safedî'nin (öl. 764/1363), Cûzekânî'nin Bağdat'a gidip orada hadis aktardığından bahsetmesi²⁶ ve ileride değinileceği üzere bir talebesinin Bağdat'a gelen Cûzekânî'nin kitaplarını okuyarak ondan icazet aldığı haber vermesi, Cûzekânî'nin ne kadar ikamet ettiğiyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız Bağdat'ta ilmî birikimini paylaştığını göstermektedir.

Hayatını Hemedan ve Bağdat gibi döneminin önemli ilim merkezlerinde geçirmiş olan Cûzekânî'nin birçok hocası vardır. Hocalarının fazla sayıda olmasının²⁷ yanında hem makalenin boyutunu aşması hem de

²² İbn Nukta, *Tekmiletü'l-İkmâl*, 2/186.

²³ Hemedan'ın III./IX. yüzyıldan Cûzekânî'nin yaşadığı döneme kadar önemli ilim merkezlerinden biri olduğuna dair bk. Ekrem Ziya el-Ömerî, "Takdim", *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*, mlf. Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim el-Cûzekânî (Riyad: Dârü's-Sumey'î, 1415/1994), 1/6-7.

²⁴ Nizâmiye Medresesi'nin Cûzekânî'nin doğumundan kısa bir süre önce 1065-1067 yıllarında ilk olarak Bağdat'ta inşa edildiği, V./XI. yüzyılın sonlarında büyük gelişmeler geçirdiği ve VI./XII. yüzyılda bu beldedeki medreselerin otuza kadar ulaştığı (Abdülkerim Özeydin, "Bağdat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/440) düşünüldüğünde, Bağdat'ın Cûzekânî'nin yaşadığı dönemde de ilmî bir merkez olmaya devam ettiği söylenebilir.

²⁵ Cûzekânî'nin Bağdat'a gittiği yıla dair herhangi bir bilgiye tarafımızca rastlanmamıştır. Ancak 531/1136 yılında Hemedan'da çıkan veba salgınının (Yazıcı, "Hemedan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/184) onun Bağdat'a gitmesinde etkili olması mümkündür.

²⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 12/195.

²⁷ Cûzekânî'nin hocalarına dair bir liste için bk. Ferîvâî, "Mukaddime", 1/33-46. Cûzekânî'nin hocaları hakkında detaylı bir değerlendirme için bk. Sekmen, *Mevzûât Literatürünün Doğuşu*, 28-38.

gayesi açısından hepsini burada zikretmek yerine *el-Ebâtîl'*ini yazarken ona en fazla etkisi olduğu düşünölen kişiler, Cûzekânî'nin kendilerinden naklettiği rivayet sayısıyla birlikte sunulacaktır. Ayrıca Cûzekânî'nin diğerlerine göre daha fazla nakilde bulduklarının onun düşünce yapısına en fazla etki edenler olma ihtimalinin yüksekliği de göz ardı edilmemelidir. Bu bağlamda şöyle bir sıralama yapmak mümkündür: Ebû Muhammed Abdurrahman b. Hamd ed-Dûnî (öl. 501/1108) (86 rivayet), Muhammed b. Tâhir el-Makdisî İbnü'l-Kayserânî (öl. 507/1113) (62 rivayet), Ebü'l-'Ala Hamd b. Nasr b. Ahmed (öl. 512/1119) (58 rivayet), Abdülmelik b. Bençîr (44 rivayet), Muhammed b. Hasan b. Muhammed b. Abdullah b. Kasım el-Vâiz es-Sûfî (öl. 531/1137) (33 rivayet), Muhammed b. Abdülgaffâr b. Muhammed (26 rivayet), Ebû Mûsâ Bündâr b. Mûsâ el-Fârisî (23 rivayet), Ebû Ya'kub Yusuf b. Ahmed b. Ali et-Tâcir (22 rivayet), Ebü'l-Hasen Ubeydullâh b. Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (öl. 523/1129) (20 rivayet) ve Ebû Tâhir Hamza b. Ahmed b. Hüseyin b. Fadl er-Rûz(e)râverî el-Hâfız (18 rivayet).

Bu isimler arasında sûfî kimliğiyle tanınan İbnü'l-Kayserânî'nin bulunması ayrı bir öneme sahiptir. Zira onunla Cûzekânî'nin bazı ortak özelliklerinin olması dikkat çekmektedir. Şöyle ki o, ilk mevzûât kitaplarından *Tezkiretü'l-mevzûât* ile *Zahîretü'l-huffâz'*ın yazarıdır. *Sahîhayn* ve *Kütüb-i Sitte* üzerine kitaplar yazmıştır.²⁸ Şâfiî iken sonradan (Ehl-i hadîsin fikhî boyuta aksetmiş hali şeklinde telakki edilebilecek) Zâhiriyye mezhebini benimsemiştir.²⁹ İleride değinileceği üzere Cûzekânî de bir mevzûât kitabı yazmış, eserinde *Sahîhayn'a* özel bir yer vermiş, Hanefî iken sonradan Ehl-i hadîs yaklaşımını benimsemiştir.

Her ne kadar yukarıda ismi geçmese de Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Mende (öl. 512/1119), aralarındaki bazı ortak noktalardan dolayı Cûzekânî'nin kayda değeri başka hocasıdır. Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl'*de kendisinden üç hadis naklettiği tespit edilen İbn Mende, dönemde vazgeçilmeye başlanmasına rağmen senedle hadis rivayet etmeyi sürdürmüştür. Ehl-i hadîs yaklaşımının fikhî boyuta taşınmış bir şekli olduğu söylenebilecek Hanbelî Mezhebî'nin önde gelen âlimlerinden olan İbn Mende, kendi senediyle aktardığı haberlerden oluşan kitaplar yazmıştır. Ayrıca onun *Sahîhayn* veya sadece Müslim'in *es-Sahîh'i* üzerine bir eser

²⁸ Kandemir, "İbnü'l-Kayserânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/109-111.

²⁹ Nevzat Aydın, "İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî'nin "Tezkiratu'l-mevzû'ât" Adlı Eserindeki Ricâl Tenkit Metodu", *EKEV Akademi Dergisi* 20/66 (2016), 522.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

kaleme aldığı belirtilmektedir.³⁰ Cûzekânî'nin ise *el-Ebâtîl*'inde *Sahîhayn*'a önemli ölçüde değindiği ve Ehl-i hadîs yaklaşımını benimsediği ifade edilmişti. Bunun yanında ileride bahsedileceği üzere Cûzekânî, *el-Ebâtîl*'deki rivayetlerin tamamına yakını kendi senediyle aktarmaktadır. Bu gibi durumlar, bazı hocalarıyla etkileşiminin Cûzekânî'nin birtakım yaklaşımlarına yansıdığı ihtimalini akla getirmektedir.

Cûzekânî'nin tespit edilen hocalarının sayısı fazladır. Tabakat kitaplarında önemlilerine yer verilmesi açısından az hocasına rastlanabilirse de onun fazlaca hocasına muttali olunması, günümüze ulaşan eseri *el-Ebâtîl*'deki kendi senediyle naklettiği rivayetler sayesinde. Buna karşın her ne kadar birçok talebesi olduğu tahmin edilse de bunlardan tespit edilenlerin sayısı azdır.³¹ Bu sayının azlığı tabakat kitaplarında Cûzekânî'nin sadece önemli görülen talebelerinin zikredilmesinden kaynaklanabilir. Hocaları gibi *el-Ebâtîl*'de talebelerini tespit edecek senedlerin olmaması da burada sunulacak talebe sayısının azlığını değiştirmemektedir. Bu çerçevede Cûzekânî'nin tespit edilen talebelerinden bazıları şöyle sıralanabilir: *el-Ebâtîl*'in râvilerinden Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Abdülkadir el-Cîlî (öl. 603/1206),³² kitabın bir başka râvisi ve Cûzekânî'nin kız kardeşinin oğlu Necîb b. Gânim et-Tayyân,³³ erkek kardeşinin oğlu Buhayt b. Gânim et-Tayyân,³⁴ Bağdat'ta Cûzekânî'nin kitaplarını okuyarak ondan icazet aldığı ifade eden Ebû Bekir Muhammed b. Mübârek b. Meşşîk,³⁵ Cûzekânî'nin birçok eser yazdığını söyleyip ondan icazet alan İbn Şâfî' el-Cîlî.³⁶

Bir kişinin ilmî açıdan birikimini hoca ve talebelerinin yanında kitapları gösterir. Bu bağlamda Cûzekânî'nin kitaplarına değinmek yerinde olacaktır. Onun hadis ve diğer alanlarda birçok eseri olduğuna dair bilgiler³⁷

³⁰ Selman Başaran, "İbn Mende, Ebû Zekerîyyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/180.

³¹ Cûzekânî'nin talebelerinin detaylı incelendiği bir yer için bk. Sekmen, *Mevzûât Literatürünün Doğuşu*, 39-42.

³² İbn Nukta, *Tekmiletü'l-İkmâl*, 2/185; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/178; *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 4/1309; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1423/2002), 3/145.

³³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/178; *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/1308.

³⁴ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3/145.

³⁵ İbnü'd-Dübeysî, *Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm*, 3/164.

³⁶ İbn Nukta, *Tekmiletü'l-İkmâl*, 2/186.

³⁷ İbn Nukta, *Tekmiletü'l-İkmâl*, 2/186; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/1309; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3/145; Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd el-Akerî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, nşr. Mahmut el-Arnaût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1411/1991), 6/222.

verilse de bu eserler arasında somut olarak ismi zikredilenlerin yanında günümüze intikal edenlerin sayısı yok denecek kadar azdır.

Cûzekânî'nin günümüze intikal eden tek kitabı, *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*'dir. Bu açıdan önemli bir yere sahip olan esere klasik kaynaklarda Cûzekânî hakkında bilgi verilirken sıklıkla değinilmesi, onun en önemli eserinin *el-Ebâtîl* olduğunu düşündürmektedir. Nitekim kendinden sonraki mevzûât kitaplarının oluşumunda en fazla etkisi olan İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201), *el-Mevzûât*'ı ile *el-İlelü'l-mütenâhiye*'sinde bu eserden oldukça yararlanmışır.³⁸ Bu durum İbnü'l-Cevzî'nin doğrudan ve ondan sonra yazılan mevzûât kitaplarının dolaylı olarak Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'inden etkilenmesi ve bu eserin onlara kaynaklık etmesi ile sonuçlanmışır.³⁹

el-Ebâtîl dışında Cûzekânî'ye nispet edilen eserler⁴⁰ olsa da bunları bazı yanlış okumalardan veya anlamalardan kaynaklı hatalar olarak görmek daha doğru olacaktır. Mesela Zebîdî'nin (öl. 893/1488) Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inin muhtasarı *et-Tecrîdü's-sarîh*'inin Türkçe tercüme ve şerhinin ilk üç cildini tamamlayan Ahmed Naim (öl. 1934),⁴¹ yazdığı mukaddimede Cûzekânî'nin *Kitâbü'l-ebâtîl* ve *Kitâbü'l-mevzûât* adlı iki ayrı eserinden bahsetmişir.⁴² Ancak Cûzekânî'nin mevzûâta dair yazdığı *el-Ebâtîl*'in kaynaklarda kısaltma veya muhtevasına işaret etme amaçlı farklı şekilde isimlendirildiği dikkate alındığında, söz konusu eseri Ahmed Naim'in iki ayrı esermiş gibi sunmasının bir hata olduğu anlaşılmaktadır. O, Cûzekânî'nin *Kitâbu'd-du'afâ* adlı bir eseri olduğuna da değinmişir.⁴³ Tarafımızca yapılan araştırmalarda Cûzekânî'nin bu isimde bir eserinin olduğu tespit edilememişir. Ancak ilk dönem cerh-ta'dîl âlimlerinden Ebû

³⁸ İbnü'l-Cevzî'nin yukarıda adı geçen iki eserinde Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'inden aldığı tespit edilen rivayet sayısının 201 olduğuna dair bk. Ferîvâî, "Mukaddime", 1/97. Bununla birlikte ileride değinileceği üzere İbnü'l-Cevzî bu eserden sadece rivayet aldığı bir kaynak olarak değil, yöntem cihetinden de faydalanmışır.

³⁹ Ekrem Ziya el-Ömerî, "Takdim", 1/7.

⁴⁰ Cûzekânî'nin *et-Teklîf fi'l-fürû'* adlı bir kitabından bahsedilmektedir. (Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin esmâü'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin* (Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsî'l-'Arabî, 1370/1951), 1/313) Tarafımızca yapılan incelemelerde ilk kaynaklarda rastlanılmayan kitaba Bağdatlı İsmail Paşa (öl. 1920) gibi geç dönem müelliflerinden birinin eserinde temas edilmesi, kitabın Cûzekânî'ye aidiyetine ihtiyatlı yaklaşmayı gerektirmektedir.

⁴¹ Ahmed Naim -on iki ciltten müteşekkil tercümenin- ilk üç cildi yazdıktan sonra vefat etmiş, Kâmil Miras da diğer ciltleri yazarak tercümeyi tamamlamışır.

⁴² Ahmed Naim Babanzâde, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecd-i Sarîh Tercemesi* (Ankara: DİB Yayınları, 4. Basım, 1976), 1/293.

⁴³ Ahmed Naim, *Tecd-i Sarîh Tercemesi*, 1/293.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

İshak el-Cûzcânî'nin (öl. 259/873) *Ahvâlü'r-ricâl*'inin kaynaklarda *Kitâbu'd-du'afâ* adıyla geçtiği bilinmektedir.⁴⁴ Bu bağlamda Ahmed Naim'in nisbe benzerliklerinden dolayı bu iki âlimi birbirine karıştırıp Cûzcânî'nin eserini Cûzekânî'ye izafe etmesi kuvvetli bir ihtimaldir. İran'da yaşayan önemli kişileri eserinde inceleyen Kays Âl-i Kays, Cûzekânî'nin *Kitâbü'l-mevzûât mine'l-ehâdîsi'l-merfûât* ve *Kitâbü'l-ebâtîl* isimli iki eserinden bahsederek⁴⁵ Ahmed Naim ile benzer bir hataya düşmüştür. Zira bu eserler *el-Ebâtîl*'in farklı isimlendirilmesinden başka bir şey değildir.

Birçok hocası, talebesi ve çeşitli alanlarda yazdığı eserleri olduğu anlaşılan Cûzekânî'nin, ilim dünyasındaki konumuna da değinmek yerinde olacaktır.

Hakkında hâfız,⁴⁶ imam,⁴⁷ âlim,⁴⁸ münekkit,⁴⁹ muhaddis,⁵⁰ hadis âlimi⁵¹ ve hadis ilminde otorite⁵² gibi birçok müspet ifade bulunan Cûzekânî'nin, ilmî seviyesi ve otoritesinin yüksekliğinden bahsedilebilir. Ancak menfi ifadeler kullanılarak tenkit edildiği de görülmektedir. Tenkitlerin merkezinde haftanın günlerinde kılınacak namazlarla ilgili hadisler vardır. İddiaya göre bu tür hadislerin bir kısmını uyduran kişi, uydurma hadisleri tespit etmek için bir kitap telif eden Cûzekânî'dir.

Mevzûât alanında telif ettiği eserinde İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201), haftanın günleriyle ilgili uydurma addettiği hadisleri⁵³ sunarken Cûzekânî'nin senedinde bulunduğu sekiz rivayet nakletmiştir. Bunların ilk

⁴⁴ İsmail Lütfi Çakan, "Cûzcânî, Ebû İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/98.

⁴⁵ Kays Âl-i Kays, *el-İrâniyyûn ve'l-edebü'l-Arabî: ricâlu ilmi'l-hadis* (Tahran: Müessesetü'l-Buhûs ve't-Tahkîkâtî's-Sekâfiyye, 1984), 2(2)/542.

⁴⁶ İbn Nukta, *Tekmiletü'l-İkmâl*, 2/185; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/177; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/1308; a.mlf., *el-Mu'in fi tabakâtî'l-muhaddisîn*, nşr. Muhammed Said b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 164; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3/143; Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 471; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/222.

⁴⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/177; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/1308; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 471.

⁴⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/222.

⁴⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/177.

⁵⁰ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn terâcimu musannefi'l-kütübî'l-Arabiyye* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ - Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1376/1957), 3/306.

⁵¹ İbn Nukta, *Tekmiletü'l-İkmâl*, 2/186.

⁵² İbn Nukta, *Tekmiletü'l-İkmâl*, 2/186.

⁵³ Bu rivayetlerin genelinde "kim şu günde dört rekât namaz kılıp her rekâtta şu kadar sayıda şunları okursa ona şu mükâfatlar vardır" şeklindeki ifadelerle abartılı mükâfatlardan bahsedilmektedir.

yedisinin sened açısından uydurma olduğunu Cûzekânî dışındaki râviler üzerinden ortaya koyan İbnü'l-Cevzî,⁵⁴ ilkinde Hüseyin b. İbrahim'in (Cûzekânî) isminin geçtiği iki senedle sunduğu pazartesi günü kılınacak namazla ilgili rivayetin⁵⁵ Cûzekânî tarafından uydurulduğunu söylemiştir.⁵⁶ Bu rivayetin ardından yaptığı değerlendirmesinde İbnü'l-Cevzî, önceden - kesin olmamak kaydıyla- bu hadisi uyduran olarak Hüseyin b. İbrahim'i itham ettiğini, ancak sonradan bu şüphenin ortadan kalktığını ifade etmiştir. Seneddeki râvilerin hepsinin sika olmasının yanında Cûzekânî'nin haftanın günlerinde kılınacak namazlarla ilgili hadisleri uydurup bunlarla amel ettiğini iddiasına gerekçe olarak eklemiştir. O, Cûzekânî gibi hadis ilminde söz sahibi birinin bu tür rivayetleri nasıl uydurduğuna dair şaşkınlığını belirterek değerlendirmesine son vermektedir.⁵⁷

İbnü'l-Cevzî'den sonra Cûzekânî'ye yönelik tenkitlerin artarak devam ettiği görülmektedir. Nitekim hakkında cerh ifadelerinin kullanıldığı râvilerle dair yazdığı iki eserinde, İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî'den (öl. 507/1113) rivayette bulunduğunu belirttiği Cûzekânî'nin haftanın günlerinde kılınacak namazlarla ilgili hadisler uydurduğunu söyleyen Zehebî (öl. 748/1348), bu eserlerinin birinde onu deccal,⁵⁸ diğerinde ise yalancı⁵⁹ olarak nitelemiştir. Bununla birlikte Zehebî, sika râviler hakkında yazdığı *Tezkiretü'l-huffâz* ile çok büyük âlimleri zikredeceğini söylediği⁶⁰ el-Mu'în'inde Cûzekânî'ye yer vermiştir. Bir taraftan yalancı ve deccal vasıflarıyla en ağır şekilde cerh edilen Cûzekânî'nin, sika ve en sağlam âlimlere değinileceği belirtilen kitaplarda geçmesi bir tezatlığın göstergesidir. Duafâ kitaplarında herhangi bir gerekçeyle tenkit edilmiş kişilere de yer verilmesi, sika râvilerin de bu kitaplara dâhil edilmesiyle sonuçlanmıştır.⁶¹ Bu durum Cûzekânî'nin, Zehebî'nin duafâ alanında yazdığı eserlerinde yer alma sebebinin bir nebze olsun açıklasa da yeterli

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzûât*, 2/417-425.

⁵⁵ Sonunda cennette binli sayılarla belirtilen birçok mükâfattan bahseden rivayetin baş kısmı şöyledir: "Kim pazartesi günü dört rekât namaz kılıp her rekâta bir kere fatiha, âyetü'l-kürsî, kul hüvallahü ehad, kul eüzü birabbî'l-felak ve kul eüzü birabbî'n-nâsı okursa; selam verdiğinde de on defa istiğfar edip salavat getirirse bütün günahları affolur..." Bk. İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzûât*, 2/425-426.

⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzûât*, 2/425-426.

⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzûât*, 2/426-427.

⁵⁸ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed el-Becâvî (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 1/530.

⁵⁹ Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, thk. Nureddin Itr (Katar: İdâretü İhyâi't-Türâsî'l-İslâmî, ts.), 1/251.

⁶⁰ Zehebî, *el-Mu'în*, 7.

⁶¹ Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 36.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

değildir. Zira burada hafif bir cerhten dolayı söz konusu eserlerde zikredilen birinden değil, en ağır ifadelerle cerh edilen birinden bahsedilmektedir. Ancak Zehebî'nin sika ve en büyük âlimleri sunacağını ifade ettiği eserlerinde Cûzekânî'nin isminin geçmesi göz ardı edilmemelidir.

Mevzûât alanında bir başka eser sahibi İbn Kayyım el-Cevziyye (öl. 751/1350) ve hadis uydurmakla itham edilenleri topladığı kitabında Burhaneddin el-Halebî (öl. 841/1438), Cûzekânî'nin İbnü'l-Kayserânî'den rivayette bulunan ve haftanın günlerinde kılınacak namazlarla ilgili hadisler uyduran yalancı ve deccal biri olduğunu ifade etmişlerdir.⁶²

Cerhe maruz kalmış râvilere dair bilgiler verdiği eserinde İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449), öncekilerin menfi sözlerini aktarmıştır.⁶³ İbnü'l-Cevzî'nin değerlendirmesine de yer veren İbn Hacer, onun Cûzekânî'den razı olduğunu, *el-Ebâtîl*'i kendi eliyle istinsah ettiğini ve *el-Mevzûât*'ında Cûzekânî'nin birçok sözünü ona nispet etmeden zikrettiğini söylemiştir.⁶⁴ Ayrıca İbnü'l-Cevzî'nin haftanın günlerinde kılınacak namazlarla ilgili senedinde Cûzekânî'nin olduğu birçok hadis nakledip bunların hiçbirinde Cûzekânî'yi itham etmezken pazartesi gününde kılınacak namazla ilgili hadise gelince Cûzekânî hakkındaki menfi değerlendirmesini yaptığına temas eden İbn Hacer, İbnü'l-Cevzî'nin iki tarikle birleşik naklederek kuvvetlendirdiği bu hadisi uyduran kişi olarak Cûzekânî'yi itham etmesini şaşılacak bir durum olarak ele almıştır.⁶⁵ İbnü'l-Cevzî'nin bu tavrını büyük bir gaflet olarak değerlendiren İbn Hacer, Cûzekânî'nin müteahhirlerin hallerini pek bilmediğinden dolayı (yanlışlıkla) bir isnadı diğerine katmış olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'inde İbn Hibbân (öl. 354/965) sonrasındaki çoğu meşhur râviyi meçhul saymasını da bu ihtimali kuvvetlendiren bir bilgi olarak sunmuştur.⁶⁶ Böylece İbn Hacer,

⁶² Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir İbn Kayyım el-Cevziyye, *el-Menâru'l-münîf fi's-sahîh ve'd-da'if*, nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1416/1996), 38; İbrahim b. Muhammed b. Halil Burhaneddin el-Halebî, *el-Keşfü'l-hâsîs 'ammen rumiye bi vaz'î'l-hadîs*, nşr. Subhî es-Sâmerrâî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb - Mektebetü'n-Nahdatü'l-'Arabiyye, 1407/1987), 96-97. Kitabın muhakkiki Subhî es-Sâmerrâî, aktarılan bu bilgilere bir dipnot koyma gereksinimi duymuş ve ileride sunulacak İbn Hacer'in değerlendirmesine yer vererek (Burhaneddin el-Halebî, *el-Keşfü'l-hâsîs*, 97) Burhaneddin el-Halebî'nin sadece nakletmekle yetindiği değerlendirmelere ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini göstermiştir.

⁶³ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/142-143.

⁶⁴ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/143-144.

⁶⁵ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/144.

⁶⁶ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/144-145. İbnü'l-Cevzî'ye bu şekilde reddiyede bulunan kişinin Zehebî olduğuna ve İbn Hacer'in onun bu reddiyesini onayladığına dair bk. İbn Arrâk, *Tenzîhü'ş-şerî'a*, 1/52'deki dipnot. Ancak ilgili dipnotta zikredilen değerlendirmenin Zehebî'nin

öncekilerin nakilci tavrından sıyrılıp durum değerlendirmesi yapmış ve Cûzekânî'nin böyle bir rivayeti bilgi eksikliğinden kaynaklı bir hata sonucu aktardığı kanaatine ulaşmıştır.

İbn Hacer sonrasında konuya değinen hadis âlimlerinden Süyûtî (öl. 911/1505),⁶⁷ İbn Arrâk (öl. 963/1556)⁶⁸ ve Leknevî (öl. 1304/1886),⁶⁹ öncekilerin sunduğu bilgileri nakletmekle yetinmişlerdir. Ancak her birinin İbn Hacer'in değerlendirmesine yer vererek konuyu bitirmelerinden hareketle bu meselede İbn Hacer gibi düşündükleri ifade edilebilir. Binaenaleyh İbn Hacer'e kadar sadece bilgi aktarımıyla yetinildiği, İbn Hacer'in ise durum değerlendirmesi yaparak olayın iç yüzünü aydınlatmaya çalıştığı, sonrakilerin de İbn Hacer'in görüşünü benimsediği söylenebilir. Cûzekânî'ye yöneltilen eleştirinin aslını oluşturan İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzûât'*ını tahkik eden Nureddin Boyacılar'ın da esere düştüğü dipnotta, İbn Hacer'in değerlendirmesini aktardıktan sonra Cûzekânî'nin hadis uydurmakla itham edilmesinin uygun olmadığını belirtmesi⁷⁰ ayrı bir öneme sahiptir.

Yukarıdaki bilgiler dikkate alınarak Cûzekânî'ye yöneltilen tenkidin haklılık derecesiyle ilgili şunlar söylenebilir:

Tenkitlelerin temelini İbnü'l-Cevzî'nin ithamı oluşturmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin makrun olarak (iki senedle) sunduğu rivayeti Cûzekânî'nin uydurduğuna diğer râvilerin sikalığını gerekçe olarak sunması makul değildir. Diğer türlü İbnü'l-Cevzî'nin hadis uydurmakla itham ettiği Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl'*ini kendi eliyle istinsah etmesinin yanında, bu eserden çokça istifade ederek *el-Mevzûât'*ı ile *el-İlel'*ini yazması ve onun hadis alanında ilmî bir birikime sahip olduğunu açıklamak zorlaşmaktadır. Bu hususlar İbnü'l-Cevzî'ye göre Cûzekânî'nin yalancı biri olmasına engel teşkil edebilir.

hangi kitabında geçtiğiyle ilgili herhangi bir kaynak verilmemesinin yanında tarafımızca yapılan incelemelerde de bu değerlendirmenin Zehebî'ye ait olduğuyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamaması, söz konusu değerlendirmeyi Zehebî'ye nispet eden bilgiye ihtiyatlı yaklaşmayı gerektirmektedir. Sonraki araştırmacıların da konuyu ele alırken mezkûr değerlendirmeyi Zehebî'ye değinmeden doğrudan İbn Hacer'e atfetmeleri, bu değerlendirmenin asıl sahibinin İbn Hacer olduğuna işaret etmektedir.

⁶⁷ Süyûtî, *el-Leâli'l-masnû'a fi'l-ehâdisi'l-mevzû'a* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/51.

⁶⁸ İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şerî'a*, 2/86-87.

⁶⁹ Abdülhay b. Muhammed Abdülhalim el-Leknevî, *el-Âsârü'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a*, nşr. Ebû Tâhir Muhammed Said b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1984), 51-52.

⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzûât*, 2/426.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtil ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

Senedin makrun olmasına ayrıca dikkat edilmelidir. Şöyle ki rivayette Cûzekânî'nin isminin bulunmadığı sened ele alındığında, rivayetin sadece Cûzekânî tarafından uydurulduğunu söylemek kolaylık gibidir. Zira senedlerden birinde adı geçmeyen birini, rivayeti uyduran tek kişi olarak itham etmek uygun olmasa gerekir.

Rivayete Cûzekânî'nin *el-Ebâtil*'inde rastlanmamaktadır. Belli günlerde kılınacak namazlarla ilgili rivayetlere söz konusu eserde rastlanılmamasının yanında sonraki âlimlerin rivayetlerin senedinde Cûzekânî'nin ismine yer vermeleri, bu rivayetlerin Cûzekânî'nin başka bir kitabında bulunduğunu veya kitaplarına almamış olsa da rivayet etmiş olması ihtimalini akla getirmektedir. Hadis ilminde birikimi fazla olan kişilerden Ebû Nuaym el-İsfahânî (öl. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ'*ında, İslâmî ilimlerin birçoğunda yetkinliğe sahip olan Süyûtî ve özellikle Cûzekânî'ye yöneltilen ithamların kaynağı olan İbnü'l-Cevzî, mevzûât dışında yazdıkları kitaplarında, bazı mevzû rivayetleri mevzû değilmiş gibi aktarmışlardır.⁷¹ Böylece söz konusu hadisi *el-Ebâtil*'i dışındaki bir eserinde aktarması kuvvetle muhtemel olan Cûzekânî'yi böyle bir rivayetten dolayı itham eden İbnü'l-Cevzî'nin mevzûât dışında yazdığı bazı eserlerinde mevzû rivayetlere rastlanması⁷² iki türlü açıklanabilir: İbnü'l-Cevzî ya hadis uyduran biridir ya da bu tür rivayetleri uydurma olduğunu bilmeden yanlışlıkla nakletmiştir. İhtimallerden birincisini kesin olarak ortaya koyacak bir delil yoksa mevzûât alanında eser yazarak bu tür rivayetlerin tespit edilmesine gayret eden biri için ikinci ihtimalden söz etmek daha doğru olsa gerektir.

Mevzûât alanında yazdığı kitabının başında Cûzekânî'nin, üç farklı tarikle “men kezebe” hadisini aktarması,⁷³ âlimlerin hadis uyduranları tespit edip bunların kimliklerini açıklamaları gerektiğini vurgulaması, bunların kendilerinden hadis alınmasının caiz olmayan ve terk edilmesi gereken kişiler olduklarını belirtmesinin⁷⁴ yanında hadis uydurduğunu tespit ettiği bazı kişilerin isimlerine değinmesi,⁷⁵ onun hadis uyduran kişi veya kişilere

⁷¹ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 8. Basım, 1425/2004), 419-421; Murat Kaya, “Mevzû Hadislerin Yapısı ve Kullanım Yaygınlığı”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (2016), 65-66.

⁷² İbnü'l-Cevzî'nin vaaz kitaplarında birçok uydurma hadisin olduğuna dair bk. Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *Fethu'l-mugîs bi şerhi Elfıyyeti'l-hadîs*, thk. Abdülkerim b. Abdullah b. Abdurrahman el-Hudayr - Muhammed b. Abdullah b. Fühayd Âl-i Fühayd (Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1426), 2/103.

⁷³ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/2-4.

⁷⁴ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/7.

⁷⁵ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/4-6.

hiçbir açıdan müspet bakmadığını göstermektedir. Böyle birinin uydurma bir rivayetin senedinde bulunma durumunda bu rivayeti uydurmakla itham edilmesi yerine ilgili rivayeti yanlışlıkla naklettiğini söylemek daha doğru olacaktır.

İbnü'l-Cevzî, Cûzekânî'yi hadis uydurmakla itham ederken yaptığı değerlendirmesinde, Cûzekânî'nin bu hadislerle amel ettiğine değinmiştir. Bu husus, Cûzekânî'nin söz konusu hadisleri uydurma olduğunu bilmeden yanlışlıkla aktardığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir. İbn Hacer'in de ifade ettiği gibi Cûzekânî'nin İbn Hibbân sonrası râvilerin hallerini çok iyi bilmediği düşünüldüğünde, onun bu rivayetleri yanlışlıkla aktardığı ihtimali daha da kuvvetlenmektedir.

Fezâile dair müsamahakâr davrandıkları bilinen sûfilerin, bu konularda sevap umarak hadis uydurdıkları vakidir.⁷⁶ Bu bağlamda sûfî meşrepli İbnü'l-Kayserânî'ye talebelik yapmış olan Cûzekânî'nin, fezâille ilgili hadislere müsamahalı yaklaşması mümkündür. Tenkitlerde Cûzekânî'nin, İbnü'l-Kayserânî'nin öğrencisi olduğuna özellikle değinilmesi buna işaret eder gibidir. İbnü'l-Cevzî'nin Cûzekânî'yi eleştirdiği senedde Cûzekânî'nin hadisi İbnü'l-Kayserânî'den alması⁷⁷ da ayrıca dikkat çekicidir.

Netice itibariyle meseleyle ilgili en uygun söz, Cûzekânî'nin yalancı olmadığı ve haftanın günlerinde kılınacak namazlarla ilgili rivayetleri mevzû olduğunu bilmeden naklettiği ve onlarla amel ettiğiidir.

1.3. Cûzekânî'nin Görüşleri

Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'indeki rivayetlerin sıhhatine dair verdiği hükümlerde, genel olarak müdellel bir tutum mevcutsa da belirli bir ekole mensubiyetin verdiği ilmî bir tarafgirlikten de bahsetmek mümkündür. Zira o, bu tarafgirliğin yansıması olarak kendi görüşünü desteklemeyen rivayetlerin bâtil olduğuna hükmederken müteşeddîd, destekleyen rivayetleri kabul ederken ise mütesâhil bir tavır sergilemektedir. Bu bağlamda Cûzekânî'nin rivayetlere verdiği hükümleri etkileyen görüşlerine değinilmesi uygun olacaktır.

Görüşlerine temas edilirken Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'i esas alınacaktır. Bir mevzûât kitabında uydurma olduğuna hükmedilen rivayetler üzerinden müellifinin görüşlerini belirlemenin zorluğu açıktır. Ancak Cûzekânî neredeyse her konuda uydurma olduğuna hükmettiği rivayetlerden sonra

⁷⁶ Kandemir, *Mevzû Hadisler*, 54-57, 201-202.

⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzûât*, 2/425.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtil ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

açtığı “fi hilâfi zâlik” başlığı altında, konuyla ilgili kabul edilmesi gereken ve önceliklerin zıddına ifadelerin bulunduğu ve kendi görüşünü de yansıtan hadisler aktarmaktadır. Kitabın konularla ilgili bu ikili taksimi Cûzekânî'nin görüşlerini tespit etmeyi mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda onun itikadî ve siyasî görüşlerinin yanında fikhî yaklaşımına dair genel bilgiler sunulacaktır.

1.3.1. İtikadî Görüşleri

Cûzekânî'nin itikadî görüşleri imanın artması-eksilmesi, amelin imandan bir cüz olup olmaması, imanda istisna ve halku'l-Kur'ân meseleleri üzerinden sunulacaktır. Zira onun bu meselelerdeki görüşleri kendisinin itikadî açıdan hangi topluluğa mensup olduğunun ortaya konulması için yeterlidir.

Cûzekânî, imanın artmayıp eksilmeyeceğine dair bazı rivayetler aktararak bunların uydurma olduğunu söylemiştir.⁷⁸ Bunların karşısında kuvvetli gördüğü imanın artıp eksileceğine işaret eden hadisler nakletmiştir.⁷⁹ Cûzekânî, bu rivayetleri uyduranların Mürcie'den olduğuna temas ederek⁸⁰ imanın artmayıp eksilmediğini ifade eden rivayetlerin bu grup tarafından uydurulduğunu belirtmiş olmaktadır. Söz konusu grubu özellikle vurgulaması onun Mürcie'den olmadığını gösterirken, Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) ve Süfyân b. Uyeyne'nin (öl. 198/814) imanın artıp eksileceği görüşünde olduklarına dair sözlerine yer vermesi,⁸¹ Cûzekânî'nin bu meseleye ilk dönem muhaddisleri⁸² gibi yaklaştığı anlamına gelmektedir.⁸³

İmanın artıp eksilmesi ile amelin imandan bir cüz sayılması birbiriyle bağlantılı konulardır. Zira ameli imandan bir cüz sayanlar, imanın artıp eksildiğini kabul edenlerdir.⁸⁴ Dolayısıyla imanın artıp eksilmesi görüşünü

⁷⁸ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/16-24.

⁷⁹ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/24-34.

⁸⁰ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/21, 24.

⁸¹ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/33-34.

⁸² “İlk dönem muhaddisleri” ifadesiyle II./VIII. asrın başından (Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye çerçevesinde Ehl-i sünnet adı altında genel bir akaiden bahsedilmeye başlanan) IV./X. asrın ortalarına kadar hadislere göre fikhî ve itikadî bir yaklaşım ortaya koyan ve nasları mümkün olduğunca yorumlamaktan kaçınıp olduğu gibi kabul edenleri kastetmekteyiz. Sonraki geçeceği yerlerde de ifade bu anlamda kullanılacaktır.

⁸³ Hadisçilerin imanın artıp eksildiğini savunduklarına dair bk. Sönmez Kutlu, *Selefliğin Fikrî Arka Planı: İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* (Ankara: OTTO Yayınları, 4. Basım, 2017), 131-141.

⁸⁴ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/213.

benimseyen Cûzekânî'nin, ameli imandan bir cüz kabul ettiği kolayca tahmin edilebilir. Nitekim o, ameli imandan ayırmayan kişinin nasipsiz olduğunu ifade eden bir rivayetin bâtil olduğuna hükmetmiştir.⁸⁵ Bu rivayetin içerik açısından bâtil olduğunu delillendirmek için açtığı "fî hilâfi zâlik" başlığı altında, hangi amelin daha faziletli olduğu sorusunu Hz. Peygamber'in Allah'a iman şeklinde cevapladığı bir hadis nakletmiştir.⁸⁶ Cûzekânî, bunun ardından getirdiği üç hadisle⁸⁷ amelin imandan bir cüz olduğu görüşünü pekiştirmiştir. Özellikle son hadiste yoldan eziyet veren şeyi kaldırmak ve hayâ gibi amellerin imanın şubelerinden olduğuna değinilmesi,⁸⁸ Cûzekânî'nin ameli imandan bir cüz sayanların⁸⁹ görüşünü benimsediğine işaret ettiği için kayda değerdir.

Cûzekânî'nin imanın artıp eksilmesi ve amelin imandan bir cüz olması meselelerindeki değerlendirmelerinin, Mürcie'ye karşı bir reddiye tarafı olduğundan bahsedilebilir. Bunun yanında onun bu görüşlerinde ilk dönem muhaddisleriyle aynı kanaate sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Buhârî (öl. 256/870) sâhibü'l-hadîs olduğunu belirttiği 1080 râviden (hadis) yazdığını belirtmiş ve Ehl-i hadîse mensup olduğu anlaşılan bu hocalarının hepsinin imanın söz ve amel olup artıp eksileceğini söylediklerine değinmiştir.⁹⁰

İmanda artma ve eksilme ile amelin imandan bir cüz olup olmaması meselelerinin sonucunda imanda istisna⁹¹ konusunun ortaya çıktığı söylenebilir. Zira amel imandan bir cüz olduğundan ve amellerin Allah katında kabul edilip edilmediği bilinemediğinden, kişinin imanda istisnaya gitmeyerek "kesinlikle müminim" demesi doğru görülmemiştir.⁹² Bu durum amelin imandan bir cüz telakki edilmesinin imanda istisnaya yansımalarıdır. Böylece ameli imandan bir cüz kabul edenin "inşallah müminim" diyerek imanda istisna yapması beklenir. Cûzekânî de önceki iki yaklaşımın sonucu olarak imanda istisna yapılması gerektiği görüşündedir. Nitekim onun konuyla ilgili bâtil hükmü verdiği üç rivayet vardır. Bunlardan ikisine yer

⁸⁵ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/35.

⁸⁶ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/36. Ayrıca bk. Müslim, "İmân", 135-136.

⁸⁷ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/36-38.

⁸⁸ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/38. Ayrıca bk. Müslim, "İmân", 58.

⁸⁹ Hadisçilerin ameli imandan bir cüz saydıklarına dair bk. Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 95-104.

⁹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/395.

⁹¹ İmanda istisnanın "kesinlikle müminim" yerine "inşallah müminim" demek olduğuna dair bk. İlyas Üzüm, "İstisna", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/392.

⁹² Üzüm, "İstisna", 23/392-393.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

vermek konunun anlaşılması için yeterlidir. Bir rivayete göre Allah Resûlü, imanda istisna yapmadıkları müddetçe ümmetin hayır üzerine olacağını haber vermiştir. Cûzekânî bu hadisi Mürchie'den bazı kişilerin yalanlarından biri olarak değerlendirmektedir.⁹³ Diğer rivayete göre bir kişi İbn Abbas'a (öl. 68/687-688) nasıl iman etmesi gerektiğini sormuş, o da inşallah demeyi imanda şüphe görmüş ve "kesinlikle müminim de" şeklinde tembihte bulunmuştur.⁹⁴ Böylece Cûzekânî, seleften de imanda istisna yapanların olduğuna ve buna zıt ifadelerin bulunduğu rivayetlere itibar edilemeyeceğine dikkat çekmiştir.

Bu rivayetlerin karşısında imanda istisna olduğunu ispat etmek için "fî hilâfi zâlik" başlığı altında hadisler sıralamıştır. Bu bağlamda Cûzekânî'nin aktardığı en dikkat çekici olan ilk hadise göre Allah Resûlü "Muhakkak imanında istisna yapması kulun imanının kemalindedir" buyurmuştur.⁹⁵ Garîb bir hadis olduğunu söylediği bu rivayetten sonra Cûzekânî, imanda istisna yapmanın sünnet olduğunu, kendisinin mümin olduğunu iddia edenlerin "inşallah müminim" demeleri gerektiğini ve bu istisnanın şüphe olmadığını; ancak müminlerin de kendi akıbetlerini bilmediklerini ifade etmiştir.⁹⁶ Cûzekânî'nin önceki rivayetlerin bâtil olduğunu kanıtlamak için bunların zıddına, hakkında fazlaca tenkidin yapıldığı ve itibar edilemeyecek bir durumda olduğu anlaşılan⁹⁷ böyle bir rivayeti nakletmesinin bir sebebi vardır. Aslında diğerlerinde yaptığı gibi bu konuda da Cûzekânî, reddettiği rivayetlerin bâtil olduğunu göstermek için onların karşısına muhtevası öncekilerin tam zıddı olan ve herhangi bir yoruma ihtiyaç bırakmayacak kadar maksadı açık bir şekilde ifade eden bir rivayet getirmek istemiştir. Böylece Cûzekânî'nin tenkitlere hedef olacağını göze alarak sağlamlığından ziyade öncelikle kendi görüşünü en net ifade eden rivayeti aktarmaktan çekinmediği söylenebilir. O, bu rivayeti içerik olarak destekleyecek bazı hadisler aktarmakta⁹⁸ ve bu hadisleri değerlendirirken Mürchie'ye karşı menfi tavrını da ortaya koymaktadır.⁹⁹ Böylece Cûzekânî'nin, "kesinlikle müminim" demeyi tercih edip imanda

⁹³ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/42.

⁹⁴ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/43.

⁹⁵ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/43-44.

⁹⁶ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/45.

⁹⁷ Rivayet hakkındaki birçok tenkidi bir arada görmek için bk. Sekmen, *Mevzûât Literatürünün Doğuşu*, 227-232.

⁹⁸ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/45-47.

⁹⁹ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/46-47. Bu konuda Mürchie'ye karşıtlığın olduğuna dair bir rivayetdeki bilgi için bk. a.mlf., *el-Ebâtîl*, 1/49.

istisna yaparak “inşallah müminim” diyenleri imanlarında şüpheye düşmekle suçladığına değindiği Mürcie’nin tam karşısında yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu hadislerle yetinmeyen Cûzekânî, seleften de imanda istisna yapanların olduğuna¹⁰⁰ dair birkaç hadis nakletmiştir.¹⁰¹

Allah’ın zatı dışında her şeyin mahlûk olduğunu savunan Mu’tezile, (Ca’d b. Dirhem’in [öl. 124/742] ortaya attığı ve Cehm b. Safvân [öl. 128/745-46] önderliğinde Cehmiyye’nin yaydığı) Allah’ın kelâmının ve dolayısıyla bunun bir parçası olan Kur’an’ın mahlûk olduğu inancını benimsemiştir. Buna karşın normal şartlarda Kur’an ve sünnette olmayan bir konuda konuşmayı bid’at sayan dönemin muhaddisleri, Mu’tezile’nin halku’l-Kur’ân meselesindeki baskılarından dolayı Kur’an’ın hem lafız hem de mana olarak mahlûk olmadığını savunmuşlardır.¹⁰² Olayın sonu iki grubun birbirini tekfir etmesine kadar gitmiştir.¹⁰³

Konuya yaklaşımı dönemin muhaddisleriyle aynı olduğu anlaşılan Cûzekânî, Allah’ın kendisini atın terinden yarattığına dair rivayetlerin uydurma olduğuna hükmettikten sonraki değerlendirmesinde, “Biz ‘Allah’ın kelâmı mahlûktur’ diyeni bile tekfir ederken” şeklinde bir ifade kullanmıştır.¹⁰⁴ O, Kur’an’ın kadim olup mahlûk olmadığıyla ilgili açtığı bir babda, Kur’an’ın mahlûk olduğuna işaret eden rivayetlerin butlânına hükmederek bunların zıddını ifade eden merfû olduğu da belirtilen bir hadisle selef âlimlerinin sözlerini aktarmıştır. Bu sözlerde genel olarak Kur’an’ın mahlûk olduğunu söyleyenin kâfir olduğu, Kur’an’ın Allah kelâmı olduğu, Kur’an’ın mahlûk olduğunu söyleyenin şahitliğinin kabul edilmeyeceği, bunlarla oturulmayacağı, konuşulmayacağı, nikâhlanılmayacağı ve arkalarında namaz kılınmayacağı üzerinde durulmaktadır.¹⁰⁵ Cûzekânî’nin âyetü’l-kürsî ile ilgili açtığı babda, Kur’an âyetlerinin ve dolayısıyla Kur’an’ın mahlûk olduğuna işaret eden rivayetlerin bâtil olduğunu ortaya koyup “fi hilâfi zâlik” başlığı altında, bu tür rivayetlerin Kur’an’ın mahlûk olduğuna delalet etmeyen şekillerini

¹⁰⁰ Hadisçilerin imanda istisna yaptıklarına dair bk. Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 110-122.

¹⁰¹ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/48-49.

¹⁰² Ehl-i hadisin Kur’an’ın mahlûk olmadığı hususunda ittifak halinde olduğuna dair bk. M. Hayri Kırbaoğlu, *Ehl-i Sünnet’in Kurucu Ataları: Ashabü’l-Hadise Göre Allah’ın Sıfatları Meselesi* (Ankara: OTTO Yayınları, 2. Basım, 2017), 238-239.

¹⁰³ Yusuf Şevki Yavuz, “Halku’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/372.

¹⁰⁴ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/56-59.

¹⁰⁵ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 2/277-290.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

naklettikten sonra konuyu Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen kişinin durumu sorulan Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) "kâfirdir" demesiyle bitirmesi kayda değerdir.¹⁰⁶

İmanın artıp eksildiğini, amelin imandan bir cüz olduğunu, imanda istisnânın gerekliliğini ve Kur'an'ın mahlûk olmadığını savunmasından hareketle Cûzekânî'nin birçok inanç meselesinde ilk dönem muhaddisleriyle aynı kanaati¹⁰⁷ paylaştığı söylenebilir.¹⁰⁸ Her ne kadar Ehl-i hadîs'e mensup kişilerin farklı zaman ve mekânlarda farklı görüşlere sahip olabilecekleri gibi aynı zaman ve mekânda farklı görüşlere sahip olabileceklerine şahit olunmuşsa da¹⁰⁹ itikadî meselelerde çok farklı görüşleri benimsemeyecekleri¹¹⁰ ön kabulünden hareketle Cûzekânî'yi itikadî açıdan Ehl-i hadîs'e mensup saymak yanlış olmayacaktır.

1.3.2. Siyasî Görüşleri

Hilafetin Kureyş'ten alınacağına dair rivayetleri reddeden Cûzekânî, iki kişi kalana kadar hilafetin Kureyş'te olacağını ifade eden merfû bir hadis aktarmış, insanların hilafet meselesinde Kureyş'e tabi olduklarını ve dini ayakta tuttukları müddetçe onlara karşı gelinmemesi gerektiğini vurgulamıştır.¹¹¹ Bu karşı gelmeme, Cûzekânî'nin halifelikle ilgili diğer hadislere bakışında da etkisini göstermektedir.

¹⁰⁶ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 2/294-301.

¹⁰⁷ İlk dönem muhaddislerinin yukarıda değinilen meselelerdeki itikadî yaklaşımları için bk. Ebû Abdullah Harb b. İsmail b. Halef el-Kirmânî, *Mu'tekadü ehli's-sünne ve'l-cemâa*, nşr. Süleyman b. Muhammed ed-Dübeyhî (Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1435), 27-31, 70-73; Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed b. Said b. Salim el-Kahtânî (Demmâm: Dâru İbni'l-Kayyım, 1406/1986), 132-133, 151-166, 274-275, 307-322, 330-351.

¹⁰⁸ Cûzekânî'nin haberi sıfatlardaki yaklaşımının da ilk dönem muhaddislerinkine benzediğine dair bkz. Sekmen, *Mevzûât Literatürünün Doğuşu*, 74-79. Krş. Kirmânî, *Mu'tekadü ehli's-sünne ve'l-cemâa*, 52-66; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, 272-273, 300-307; Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbü'rî İbn Huzeyme, *Kitâbü't-tevhîd ve isbâtü şifâti'r-rab azze ve celle*, thk. Abdülaziz İbrahim eş-Şehvân (Riyad: Dâru'r-Rüşd, 1408/1988), 254-257, 263-264, 271-327, 885-888; Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, 239-256, 259-270, 272-275.

¹⁰⁹ Ömer Faruk Maden, *Hicrî II. Asır Ehl-i Hadîs Halkaları (Basra Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 126.

¹¹⁰ Ehl-i hadîsin itikadî konuların genelinde ittifak halinde olduğuna dair bk. Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, 93.

¹¹¹ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/271-274. Cûzekânî'nin muteber kabul ettiği hadisleri zikrettiği kısımda kitabından en fazla nakilde bulunduğu kişilerden biri olan Buhârî'nin de hilafeti Kureyş'e hasrettiğine dair bk. Mustafa Ertürk, *Nebevî Sünnet'in Gerçekliğinde Hadîs ve Sünnet Çözümlemeleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2017), 237.

Cûzekânî'nin Emevîlerin aleyhine olan rivayetlerin kabul edilemeyeceğine yönelik verdiği hükümlerin akabinde naklettiği hadise göre Allah Resûlü, müslümanların kendinden sonra gelen halifelere karşı sorumluluklarını yerine getirmelerini tembihlemiştir.¹¹² Bu hadisin ardından Emevî halifeleri hakkında verdiği bilgilerle aktardığı rivayetler incelendiğinde Cûzekânî'nin özelde Emevî halifelerini, genelde ise halifelik müessesesini müdafaa ettiği gözlemlenmektedir.¹¹³ Cûzekânî'nin Emevî halifelerinin lehine aktardığı rivayetler arasında, biri "Muâviye'yi [öl. 60/680] benim minberimde hutbe verirken gördüğünüzde onu kabul edin. Zira o emin olup me'mundur"¹¹⁴ şeklinde olan, diğeri "Muâviye b. Ebû Süfyân dışında ashabımdan hiç kimseyi özlemeyeceğim"¹¹⁵ ifadesinin yer aldığı iki merfû hadisin bulunması dikkat çekicidir. Zira İslâm âlimlerinin uydurma olduğunda ittifak ettiklerinden bahsedilebilecek bu rivayetleri nakledebilmesi,¹¹⁶ Cûzekânî'nin bu meseledeki aşırılığının bir göstergesidir. İbn Ömer'in (öl. 73/693) Emevî halifesi Yezîd b. Muâviye (öl. 64/683) hakkında "Allah ve Resûlü'nün biatı üzere bu adama biat ettik. Ben bir adama Allah ve Resûlü'nün biatı üzerine biat edilmesinden sonra onunla savaşmak için harekete geçilmesinden daha büyük bir zulüm bilmiyorum"¹¹⁷ dediğini naklederek tasvip ettiği anlaşılan Cûzekânî'nin, genel eğilimi halifeye itaat etmek olan ve çok büyük bir zulüm içerisinde olmadığı müddetçe halifeye karşı ayaklanmayı kötü gören selef yolundan gittiği söylenebilir.¹¹⁸ Cûzekânî'nin Emevî halifeleri hakkındaki müspet

¹¹² Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/252-257.

¹¹³ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/258-271.

¹¹⁴ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/204-205. Rivayete ve/veya rivayet üzerinden Cûzekânî'ye yöneltilen bazı eleştiriler için bk. İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzûât*, 2/268; Zehebî, *Ehâdisü muhtâra min mevzû'âtî'l-Cevrekânî ve İbni'l-Cevzî*, nşr. Abdurrahman b. Abdülcebâr el-Ferivâî (Medîne: Mektebetü'd-Dâr, 1404), 92-93; İbn Arrâk, *Tenzihü's-ş-şerî'a*, 2/8.

¹¹⁵ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/260. Rivayete ve/veya rivayet üzerinden Cûzekânî'ye yöneltilen bazı eleştiriler için bk. Muhammed b. Tâhir İbnü'l-Kayserânî, *Zahîretü'l-huffâz el-muharrec 'ale'l-hurûf ve'l-elfâz*, nşr. Abdurrahman b. Abdülcebâr el-Ferivâî (Riyad: Dâru's-Selef, 1416/1996), 5/2590 ; İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzûât*, 2/263; Zehebî, *Ehâdisü muhtâra*, 120-121; a.mlf., *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/410.

¹¹⁶ Rivayetler hakkındaki değerlendirmeleri bir arada görmek için bk. Sekmen, *Mevzûât Literatürünün Doğuşu*, 232-241, 242-247.

¹¹⁷ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/263.

¹¹⁸ Cûzekânî'nin en fazla itibar ettiği kişilerden biri olduğu anlaşılan Buhârî'nin, Allah ve Resûlü'ne isyan etmediği müddetçe halifeye itaat edilmesi gerektiğini, hoş karşılanmayan bir davranışta da bulursa halifeye isyanın fitneye ve kargaşaya sebep olacağını, Hz. Peygamber'in ise fitneden sakındırıldığını belirttiğine ve bundan dolayı insanların bu tür durumlara sabretmelerini tavsiye ettiğine dair bk. Ertürk, *Hadîs ve Sünnet Çözümlemeleri*, 236-239, 243-253. Zikredilenler arasında uzun süre Allah Resûlü'nün hizmetinde bulunmuş olan Enes b. Mâlik'in

♦ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

yaklaşımının, Şîa'ya bir reddiye olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır.¹¹⁹

Emevî halifeleriyle ilgili tavrını Abbâsî halifelerinde de sürdüren Cûzekânî, Abbâsîlerin aleyhine ifadelerin bulunduğu rivayeti bâtil saymış ve halifeye karşı sorumluluklarını yerine getirmeleri hususunda müslümanları uyaran merfû bir hadis aktarmıştır. Abbâsîlerin lehine ifadelerin bulunduğu rivayetlere de yer vererek konuya son vermiştir.¹²⁰

Hilafetin Kureyş'te olması ile Emevî ve Abbâsî halifeleri hakkındaki yaklaşımları incelendiğinde Cûzekânî'nin, itaat edilmesi ve karşı gelinmemesi açısından halifelik müessesesini müdafaa etmeye çalıştığından bahsedilebilir. Onun bu yaklaşımı, ilk dönem muhaddislerinin birçoğunun genel tavrıyla uyumluluk arz etmektedir.

1.3.3. Fıkhî Görüşü

Fıkhî yaklaşımına dair tespit edilen tek bilgiyi veren geç dönem âlimlerinden Bağdatlı İsmail Paşa (öl. 1920), Cûzekânî'nin Hanefî olduğunu kaydetmiştir.¹²¹ İlk dönem kaynaklarında rastlanılmazken geç dönemde yazılmış bir eserde bulunan bu bilgiye ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir. Nitekim *el-Ebâtîl* muhakkiki Ferîvâî, meseleyi incelerken Cûzekânî'nin önceden Hanefî olabileceğinden; ancak *el-Ebâtîl*'i yazdıktan sonra bu mezhebi terk edip selef tabii olduğunun anlaşıldığından bahsetmektedir. Bunu söylerken Cûzekânî hakkında öne sürdüğü deliller şunlardır: Kıyas ve re'ye karşı olması, *el-Ebâtîl*'de Ebû Hanîfe'yi iki defa "metrûku'l-hadîs" olarak cerh etmesi, Hanefî tabakat kitaplarından herhangi birinde Cûzekânî'ye rastlanılmaması, Ebû Hanîfe'nin mezhebinde hüccet sayıldığı bilinmesine rağmen Cûzekânî'nin muhaddislerin görüşünde de olduğu gibi mürsel hadisi hüccet makamında görmemesi, Hanefî fakihlerinin mezheplerini desteklemek için delil getirdikleri bazı fıkhî hadislere karşı

kendisine Haccâc'ın zulmünü şikayet edenlere sabretmelerini tavsiye ettiği (a.mlf., a.e., 246) ayrıca dikkat çekmektedir.

¹¹⁹ Cûzekânî'nin Şîiliği bir cerh sebebi olarak gördüğüne dair bk. Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/150, 168, 223, 237, 255, 280, 317; 2/144-145.

¹²⁰ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/275-279, 281-283. Emevî halifeleriyle ilgili isimlerini de zikrederek bilgi veren Cûzekânî, Abbâsîlere gelince genel olarak halifelik müessesini savunurken konuyu kısaca bitirmektedir. Onun Abbâsî halifelerine isim olarak temas etmemesinin Me'mûn (öl. 218/833), Mu'tasım (öl. 227/842) ve Vâsık (öl. 232/847) dönemlerinde halku'l-Kur'ân üzerinden oluşturulan mihneyle özellikle Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyen dönemin muhaddislerine yönelik baskının (Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/26-27) etkili olabileceği akla gelmektedir.

¹²¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 1/313.

çıkması ve Cûzekânî'nin ehl-i zâhirin nasslarla delil getirmesi gibi bazı nasslarla istidlalde bulunması.¹²² Hanefî olmamasıyla ilgili deliller sunulan Cûzekânî'nin başka bir mezhebe mensup olduğuna dair herhangi bir bilgiye tarafımızca ulaşılabilmesi¹²³ söylenenleri teyit etmektedir.

Buraya kadar sunulan bilgilerden hareketle Cûzekânî'nin itikadî ve amelî açıdan genel olarak ilk dönem muhaddisleri gibi hareket ettiği ve bu yapısıyla Ehl-i hadîs'e mensup bir âlim olduğu söylenebilir. Genel olarak Ehl-i hadîs gibi hareket eden bu tavrı, ilmî tarafgirliğin bir sonucu olarak onun *el-Ebâtîl*'indeki rivayetlere verdiği hükümlerde etkili olmuştur. Bu bağlamda *el-Ebâtîl*'in tahliline geçilebilir.

2. *el-Ebâtîl*'in Tahlili

2.1. Eserin İsmi ve Cûzekânî'ye Aidiyeti

Kaynaklar tarandığında Cûzekânî'nin mevzûât alanında yazdığı eserlerle ilgili şu isimlendirmelere rastlanmaktadır: *Kitâbü'l-Mevzûât*,¹²⁴ *Kitâbü'l-Ebâtîl*,¹²⁵ *el-Ehâdisü'd-daîfe*,¹²⁶ *el-Vâhiyât*,¹²⁷ *Kitâbü'l-Mevzûât mine'l-ehâdisi'l-merfûât*,¹²⁸ *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr*,¹²⁹ *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-*

¹²² Ferîvâî, "Mukaddime", 1/56-58.

¹²³ Jonathan Brown bir makalesinde herhangi bir kaynağa atıf yapmadan Kuzeydoğu İran'da bir eyalet olan Horasan'a nispet ederek yanlış bilgi verdiği Cûzekânî'nin Şâfiî olduğunu belirtmiştir. (Jonathan A. C. Brown, "Erken Dönem Hadis Münekkitletlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?", çev. Salih Kesgin, *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), 305) Bir delil sunulmadan verilen bu bilgiye itibar edilemeyeceği âşikârdır.

¹²⁴ İbn Nukta, *Tekmiletü'l-İkmâl*, 2/186; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/1309; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 12/195; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3/145; Süyûtî, *Tahzîrü'l-havâs min ekâzîbi'l-kussâs*, nşr. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1404/1984), 167, 183; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/222; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 25/126; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, 1/313.

¹²⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/1308; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3/145; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 471; Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-Meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-Zünûn an üsâmâ'l-kütübi ve'l-fümûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 2/261; Ebû Abdullah Muhammed b. Cafer b. İdris el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 5. Basım, 1414/1993), 148-149; Ebû Gudde, *Lemehât*, 113; *Mevzû Hadisler*, 231.

¹²⁶ İbn Hacer, *Telhîsü'l-habir fi tahrîc-i ehâdisi'r-Râfiyyi'l-kebîr*, thk. Ebû Âsım Hasan b. Abbas b. Kutub (b.y.: Müessesetü Kurtuba, 1416/1995), 1/191.

¹²⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî eş-Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmû'a fi'l-ehâdisi'l-mevzû'a*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995), 455.

¹²⁸ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 148; Ebû Gudde, *Lemehât*, 113; *Mevzû Hadisler*, 231.

¹²⁹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3/143-144.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

meşâhîr,¹³⁰ ve *el-Ehâdîs el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*.¹³¹

Zikredilen isimlendirmelerin kastedilen kitabın anlaşılmasının yeterli görülmesi açısından bir kısmının kısaltma amaçlı, diğerlerinin içeriğe işaret etmek için verildiği anlaşılmaktadır. Aynı âlimlerin kitaptan farklı isimlerle bahsetmeleri, onların bu durumu normal karşıladıklarını göstermektedir. Bununla birlikte eserin tam isminin *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* olduğu tespit edilmiştir. Nitekim İbn Hacer “Cûzekânî onu *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* olarak isimlendirmiştir” diyerek¹³² bunu açıkça ortaya koymuştur. Eserin muhakkiki Ferîvâî, ulaştığı Saîdiyye nüshasında *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*, Chester Beatty nüshasında ise *el-Mevzûât mine'l-merfûât* olarak geçen kitabın ismiyle ilgili İbn Hacer’in sözünü delil almış, eseri en kapsayıcı şekilde yansıtmışından dolayı Saîdiyye nüshasındaki ismi tercih etmiştir.¹³³

Taranan kaynaklarda farklı isimlendirilmelere rağmen eserin Cûzekânî'ye aidiyetinde ittifak vardır. Eserin içerisindeki ilk bilgiler de *el-Ebâtîl*'in Cûzekânî'ye ait olduğunu doğrulamaktadır.¹³⁴ Ancak son dönem âlimlerinden birkaçı *el-Ebâtîl*'i bir başka âlime nispet etmiştir. Beşşâr Avvâd'ın verdiği bilgilere göre, Elbânî (öl. 1999) *el-Ebâtîl*'in Ebû İshak el-Cûcânî'ye (öl. 259/873) ait olduğunu söylemiş, Fuat Sezgin (öl. 2018) de onun bu görüşüne tabi olmuştur.¹³⁵ Kitabın asıl sahibinin Cûzekânî olduğuna değinen Beşşâr Avvâd, adı geçen iki âlimin *el-Ebâtîl*'i Cûzekânî yerine Cûcânî'ye nispet ederek hata ettiklerini ortaya koymuştur.¹³⁶ Ferîvâî de Elbânî'nin *el-Ebâtîl*'i Cûzekânî yerine Cûcânî'ye nispet ederek hata ettiğini, Fuat Sezgin ve Ekrem Ziyâ el-Ömerî'nin bu hususta onu takip ederek aynı hataya düştüklerini söylemiştir.¹³⁷ TDV *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki ilgili maddede de muhtemelen Sezgin'in verdiği bilginin etkisiyle benzer bir

¹³⁰ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3/145; *el-Fihrisü's-ş-şâmil li't-türâsi'l-arabiyyi'l-islâmiyyi'l-mahtût: el-Hadîsü'n-nebeviyyü's-şerîf ve ulûmuhû ve ricâluh* (Umman: Müessesetü Ali Beyt, 2. Basım, 1987), 15-16.

¹³¹ Carl Brockelman, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, trc. Abdülhâlim en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Meârif, 5. Basım, 1977), 6/246.

¹³² İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3/145.

¹³³ Ferîvâî, “Mukaddime”, 1/71-72.

¹³⁴ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/16.

¹³⁵ Fuat Sezgin'in eseri Cûcânî'ye nispet ederek hata ettiği yer için bk. Fuat Sezgin, *Târîhu Türâsi'l-'Arabî*, trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî (b.y.: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmî - Câmîatü'l-Melik Suûd, 1411/1991), 1/262-263.

¹³⁶ Cemâlüddîn Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 2/249.

¹³⁷ Ferîvâî, “Mukaddime”, 1/78.

hataya düşülmüştür.¹³⁸ Netice itibariyle Elbânî'nin büyük ihtimalle nisbe benzerliğinden kaynaklı bir durumdan dolayı *el-Ebâtîl*'i Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim el-Cûzekânî yerine ilk dönem cerh-ta'dîl âlimlerinden Ebû İshak el-Cûzcânî'ye ait olduğunu ileri sürdüğünden, sonraki birkaç âlimin de bu hususta ona tabi olması sonucu zincirleme bir hatanın oluştuğundan bahsedilebilir.

2.2. Telif Sebebi

Bir görüşü ortaya koymak, savunmak veya reddetmek, öğrendiği ilmi gizlememek, bir alandaki boşluğu doldurmak veya insanların talepleri, kitapların ortaya çıkma sebeplerindedir. Özellikle insanların talepleri üzerine eser yazmak İslâm'ın ilk asırlarından günümüze kadar olagelmıştır. Talep sebebiyle kitabını telif edenlerden biri olarak Cûzekânî, kitabının başında bu durumu açıklamıştır. Şöyle ki muhaddislerden oluşan bir topluluk kendisinden illetli, bâtil, uydurma ve münker rivayetlerle bunlara muhalif olan sahih ve meşhur hadisleri bir kitapta toplamasını istemiştir. Birçok âlim dururken kendisinden böyle bir kitap yazılmasının istenmesiyle bu alanda temeyyüz etmiş ilmî seviyesi yüksek bir kişiliği olduğu anlaşılan Cûzekânî, bu talebe karşılık *el-Ebâtîl*'i kaleme almıştır.¹³⁹ Cûzekânî'nin belli bir ilmî birikime sahip olduktan sonra yazdığı anlaşılan eserinin râvilerinden Abdürrezzâk el-Cîlî'nin (öl. 603/1206) hicrî 528'de doğduğu ve babasının Bağdat muhaddislerinden olduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁰ Dolayısıyla *el-Ebâtîl*'in râvilerinden olabilmesi için bu eseri 543/1148 yılında vefat eden Cûzekânî'den en geç on beş yaşındayken dinlemesi gerekmektedir. Bu yaştaki birinin Bağdat muhaddislerinden olan babasının yanında yaşadığı varsayımından hareketle zikredilen talebin Cûzekânî'ye Bağdat'ta yapıldığı ve onun *el-Ebâtîl*'i bu şehirde yazdığı -kesin bir şekilde olmasa da- söylenebilir.

2.3. Telif Yöntemi ve Muhtevası

771 rivayet içerdiği ifade edilen¹⁴¹ *el-Ebâtîl*, 17 kitap/bölüm ve her

¹³⁸ Çakan, "Cûzcânî, Ebû İshak", 8/98.

¹³⁹ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/1.

¹⁴⁰ Ferîvâî, "Mukaddime", 1/47.

¹⁴¹ Muhakkik tarafından *el-Ebâtîl*'in sonundaki rivayete verilen sayı 741'dir. Yaşar Kandemir ve Enbiya Yıldırım, buradan hareketle eserin 741 rivayetten oluştuğunu söylemişlerdir. (Kandemir, *Mezû Hadisler*, 141; Yıldırım, *Sahih Hadis Bulunmayan Konular İstisnalarıyla Birlikte* (İstanbul: OTTO Yayınları, 2. Basım, 2017), 17) Ancak eserin muhakkiki Ferîvâî, baskı esnasında yapıldığından dolayı rivayetlerin istenilen dikkatle numaralandırılmadığını ifade etmektedir. (Ferîvâî, "Mukaddime", 1/14) Böylece eserin 741 rivayetten oluşmadığını ortaya koyan Ferîvâî, esere hazırladığı fihristten hareketle *el-Ebâtîl*'in 771 rivayetten oluştuğunu belirtmektedir.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtil ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

kitapta bulunan toplam 140 babdan/alt başlıktan müteşekkildir. Kitâbü'l-Îmân ile başlayıp Kitâbü Fezâilî'l-Kur'ân ile son bulan eserdeki her kitabın altında bablar ve “fî hilâfî zâlik” başlıkları bulunmaktadır.¹⁴² Cûzekânî her babın altında mevzû, münker, bâtil ve metrûk gibi ifadelerle muteber olamayacağına değindiği rivayetleri aktarmaktadır. Genellikle bu rivayetlerin ardından önceki münekkitlerin tenkitlerini sunarak sened tenkidi yapmaktadır. Sonrasında açtığı “fî hilâfî zâlik” başlığı altında muteber saydığı ve geneli Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde bulunan hadisleri nakletmektedir.¹⁴³ Eserdeki rivayetlerin tamamına yakını kendi isnadıyla¹⁴⁴ aktaran Cûzekânî, “fî hilâfî zâlik” başlığı altındaki hadislerden hareketle önceki babdaki rivayetlerin muteber olmadığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Rivayetlerin sıhhatiyle ilgili verdiği hükümlerde ilmî bir tarafgirlikle hareket ettiği anlaşılan Cûzekânî'nin bu yaklaşımıyla verdiği hükümlere, çeşitli âlimler tarafından eleştiriler yöneltilmiştir.¹⁴⁵

2.4. Tenkit Yöntemi

2.4.1. Sened Tenkidi

Cûzekânî'nin senede yönelik tenkitleri, çoğunlukla önceki âlimlerin râviler hakkındaki değerlendirmelerine dayanmaktadır. Bununla birlikte kendi tespitleri de yok değildir. O, râvinin yalancılığını gerekçe göstererek birçok rivayeti uydurma saymıştır.¹⁴⁶ Ayrıca onun nazarında senedin mecrûh râvilerden oluşması, bir rivayetin reddi için yeterlidir. Art arda sunduğu iki rivayeti, senedlerindeki beş râvinin cerh edilmiş metrûk kişiler

(Ferîvâî, “Mukaddime”, 1/79) Binaenaleyh eserin 771 rivayetten oluştuğuna dair tespitin gerçeğe daha yakın olduğu söylenebilir. Ferîvâî'nin baskı esnasında başına numara koymayı gözden kaçırdığı bazı rivayetler için bk. Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/19, 58, 174, 237, 304, 363, 367, 373; 2/19, 118, 122, 136, 140.

¹⁴² Nadir de olsa bazı bablardan sonra “fî hilâfî zâlik” başlıklarına rastlanmaz. Örnek bablar için bk. Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/354-355; 2/39-40, 92-93, 142-143.

¹⁴³ Eserdeki Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde bulunan hadis sayısı 245 olarak verilmektedir. (Ferîvâî, “Mukaddime”, 1/78, 81) Bunlardan Buhârî'dekilerin sayısının 118, Müslim'dekilerin sayısının ise 178 olduğu söylenebilir.

¹⁴⁴ Eserdeki rivayetlerin yaklaşık %95'inin Cûzekânî'ye ait isnadlarla sunulduğuna dair bk. Ferîvâî, “Mukaddime”, 1/79.

¹⁴⁵ Ferîvâî, bazı hadisleri tashih ya da taz'îf etmesinden dolayı Cûzekânî'ye yöneltilen eleştirilerin sayısını otuz sekiz olarak tespit etmiştir. (Ferîvâî, “Mukaddime”, 1/79) Cûzekânî'nin şahsının zikredilmeyip rivayete verdiği hüküm ele alındığında bu sayının artacağı söylenebilir. Cûzekânî'nin bazı rivayetlerin tashihî ve taz'îfine dair verdiği hükümlere yöneltilen eleştirilerin bir arada değerlendirildiği bir yer için bk. Sekmen, *Mevzûât Literatürünün Doğuşu*, 180-247.

¹⁴⁶ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/18, 23, 24, 52, 82, 94, 120-121, 197-198, 204, 291, 297-298, 307, 338; 2/12, 15-16, 154, 224, 261.

olduğunu söyleyerek reddetmesi¹⁴⁷ bunun göstergesidir. Yine Ehl-i hadîs yaklaşımıyla hareket etmesinin bir neticesi olarak bid'atçı saydığı birçok râvinin bid'atini destekleyen rivayetlerini reddetmiştir. Bu bağlamda imanun artmayıp eksilmeyeceğiyle ilgili bir rivayetin senedindeki Mürcî',¹⁴⁸ Hz. Ali'nin (öl. 40/661) lehine ifadelerin bulunduğu bir rivayetin senedindeki Şî ve Râfîzî olarak ele aldığı kişiler¹⁴⁹ sebebiyle söz konusu rivayetleri reddettiği söylenebilir. Bid'at gruplardan saydığı için Cehmî¹⁵⁰ ve Kerrâmî¹⁵¹ olanları da cerh etmiştir. Cûzekânî, meçhul olmayı cerh sebebi gördüğünden senesinde meçhul râvi bulunduğunu müşahade ettiği birçok rivayeti bâtil adetmiştir.¹⁵² İbn Hacer, Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl'* de İbn Hibbân sonrasındaki birçok meşhur râviyi meçhul saymasından bahsetmektedir.¹⁵³ Bu sebeple Cûzekânî'nin İbn Hibbân sonrasındaki meçhul dediği râvilere dikkat edilmelidir. Cûzekânî, teferrüd eden râvinin mecrûh olması durumunda rivayeti reddederken,¹⁵⁴ râvi sika ve sadûk ise rivayeti kabul etmektedir.¹⁵⁵ Böylece Cûzekânî'nin, taz'îf edilmesi koşuluyla teferrüdü'r-râviyi cerh sebebi saydığı anlaşılmaktadır.

el-Ebâtîl' in girişinde Abdurrahman b. Mehdî'nin (öl. 198/813-14) sözü olarak aktarılan bir bilgide mürsel, munkatı, mu'dal veya müdelleslik, hadisın sıhhatini engelleyen durumlar olarak ele alınmıştır.¹⁵⁶ Cûzekânî teorik olarak sunduğu bu bilgiyi kitabında uygulamaya geçirmiştir. Mesela Hz. Ali'nin fazileti ve Allah Resûlü'nün Muâz b. Cebel'i (öl. 17/638) Yemen'e göndermesiyle ilgili rivayetleri eleştirmesinin sebeplerinden biri olarak senedin mürsel olmasına dikkat çekmektedir.¹⁵⁷ Hz. Ömer'in oğluna zina ettiğinden dolayı had uyguladığını ifade eden rivayeti reddetme

¹⁴⁷ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/74-76.

¹⁴⁸ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/21-22, 24.

¹⁴⁹ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/168. Cûzekânî'nin Şî ve Râfîzî olmayı cerh sebebi olarak değerlendirdiğine dair örnekler için bk. Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/150, 168, 223, 237, 255, 280, 317; 2/59, 145.

¹⁵⁰ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/240.

¹⁵¹ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/291. Cûzekânî'nin Kerrâmiyye'ye menfi yaklaşımına dair ayrıca bk. Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/292-295.

¹⁵² Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/359; 2/35, 243.

¹⁵³ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/145.

¹⁵⁴ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/52, 134, 245, 252, 256, 276, 318, 334, 345, 369, 389; 2/21, 40, 55, 75.

¹⁵⁵ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/31, 132.

¹⁵⁶ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/12-13.

¹⁵⁷ Sırasıyla bk. Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/173; 2/74-75. Rivayetin mürsel olmasını cerh sebebi gördüğüne dair ayrıca bk. Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/71; 2/201.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

gerekçelerinden biri olarak senedin munkatı olmasını zikretmektedir.¹⁵⁸ Ramazan orucuna dileyenin erken, dileyenin ise geç başlayacağından bahseden bir rivayeti münker saymasının bir sebebi olarak seneddeki birinin mu'dal rivayetler aktarmasına değinmektedir.¹⁵⁹ Tarafımızca yapılan incelemede *el-Ebâtîl*'de müdelles olmasından dolayı eleştirilen bir rivayete rastlanılmamıştır. Ayrıca bir râvinin rivayeti aldığı söylenen kişiden semâi olmaması veya onu hiç görmemesi, Cûzekânî'nin senedin ittisallığı açısından değindiği bir kusurdur. Mesela o, Hasan el-Basrî'nin (öl. 110/728) Ebû Hüreyre'den (öl. 58/678) aktardığı belirtilen bir rivayetin illetine değinirken, Hasan'ın Ebû Hüreyre'den hiçbir şey işitmediğini söylemiştir.¹⁶⁰ Netice itibariyle Cûzekânî'nin seneddeki ittisali zedeleyen durumları, bir rivayeti eleştirmek için kullandığı anlaşılmaktadır.

Senede yönelik genellemeci ifadelerle eleştirilerde bulunması da Cûzekânî'nin sened tenkit yöntemlerinden biridir. Yaptığı genellemelerin bulunduğu rivayetlerden¹⁶¹ birinde, başka bir senedinin olmadığını söyleyerek rivayete uydurma hükmü vermiştir.¹⁶² Ancak rivayetin başka bir senedinin varlığına temas eden Süyûtî, Cûzekânî'nin genellemeci değerlendirmesindeki hatayı ortaya koymuştur.¹⁶³ Binaenaleyh bir konuda rivayet edilen hadislerin hepsini münker ilan eden veya bir hadisin başka bir tarihinin olmadığını belirten kişinin yaptığı bu genellemenin istisnaları olabilir. Dolayısıyla bu tür genellemeci değerlendirmelere her zaman ihtiyatlı yaklaşmakta fayda vardır.

2.4.2. Muhteva Tenkidi

Cûzekânî, eserindeki rivayetleri sübut açısından değerlendirirken sened tenkidiyle yetinmemiş, muhteva tenkidine de başvurmuştur.¹⁶⁴

¹⁵⁸ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 2/184-185. Rivayetin munkatı olmasını cerh sebebi saydığına dair ayrıca bk. Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/97; 2/178, 270.

¹⁵⁹ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 2/94.

¹⁶⁰ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/70-72. Cûzekânî'nin yaptığı benzer değerlendirmeler için bk. Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/76, 96, 123-124, 136, 197, 211, 213, 237, 317, 321, 328; 2/5, 10, 57, 75, 111, 191, 192, 201, 211, 250, 254, 284, 304.

¹⁶¹ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/18, 21, 23, 42, 57, 75, 82, 88, 94, 138-139, 200, 237, 283, 297, 302, 375, 380; 2/12, 29, 60, 80, 149, 224, 256, 261, 319.

¹⁶² Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/345.

¹⁶³ Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmû'a*, 6.

¹⁶⁴ Cûzekânî'nin muhteva tenkidine başvurmasının önceden Hanefî olmasıyla ilişkilendirilebileceği akla gelebilir. Zira Hanefîlerin sahih hadisleri belli kriterlere arz ederek eleştirdikleri malumdur. Ancak Cûzekânî'nin arzı sahih olmayan hadislere uygulaması, bu ihtimalin zayıflığına delildir. İlk dönemlerde hadisleri belli prensiplere arz etmeye karşı çıkan ve bunu uygulamadıklarından dolayı Hanefîleri eleştiren Ehl-i hadîs mensupları daha sonra Şâfiî,

Nitekim bir rivayet hakkında senedindeki râvilerin böyle bir rivayeti aktarmaktan uzak olduklarını belirterek rivayetin bu isnada ilişitirildiğini vurgulayan¹⁶⁵ Cûzekânî, bu tavrıyla bir hadisin senedinin sahihliğinin metninin de her zaman sahih olmasını gerektirmeyeceği anlayışıyla hareket ettiğini¹⁶⁶ ortaya koymaktadır.

Muhteva tenkidi denildiğinde genel olarak Kur'an, sünnet, akıl, tarihi gerçekler, tecrübe, umûmü'l-belvâ gibi delillere muhalefetinden dolayı bir hadise uydurma hükmü verilmesi kastedilmektedir.¹⁶⁷ Ancak bu kriterlerin mutlak olarak kullanılamayacağı ve her birinin birçok sorun barındırdığı peşinen ifade edilmelidir.¹⁶⁸ Her birinin uygulama noktasında insan faktörünün etkisinde kalmasının yanı sıra bu kriterlerde birinin muhalif

Hanbelî ve Zâhiriyye mezhepleri içerisinde erimiştir. Bu mezheplere mensup mevzûât müelliflerinin eserlerinde muhteva tenkidini kullanmaları, önceden menfi bakılan arz yönteminin sonraki dönemlerde özellikle hadislerin sübutu noktasında dikkate alındığını göstermektedir. Bunlardan daha da önemlisi Cûzekânî'den böyle bir kitap yazmasını talep edenlerin muhaddislerden oluşan bir grup olması, onun döneminde -kesin olarak hepsi değilse bile- hadisçilerin muhteva tenkidine karşı çıkmadıkları ve bunu uygulanması gereken bir yöntem addettikleri anlamına gelmesidir.

¹⁶⁵ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/375.

¹⁶⁶ Cûzekânî böyle bir yaklaşıma sahipse de bunu uygulama noktasında yok denecek kadar az kullanmıştır. Bu durum onun senedi sahih hadislerin genel itibariyle metninin de sahih olduğunu benimsediği şekilde anlaşılabilir.

¹⁶⁷ Çağdaş dönem Türkiye'sinde ve Arap dünyasında hadislerin muhtevasının Kur'an, sünnet, akıl, tarihi gerçekler, umûmü'l-belvâ vb. kriterlere aykırı olup olmadıkları incelenirken yapılan faaliyete yaygın olarak "metin tenkidi" denmektedir. Ancak İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren hadislerin muhtevasının bazı kriterlere aykırı olup olmadıkları incelenmişse de buna metin tenkidi denmemiştir. (Salahattin Polat, *Metin Tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2015), 24) Bununla birlikte bazı Hanefiler, usûl kitaplarında kendilerine göre mütevâtir ve meşhur dışında kalan haber-i vâhid olarak niteledikleri hadisleri belli kriterlere muhalif olup olmaması açısından eleştiri konusu yapmışlar, bunu "manevî inkitâ" ve "bâtınî inkitâ" gibi tabirlerle ifade etmişlerdir. Râvinin durumuyla ilgili kusur ve noksanlıkları da bu ifadelerin kapsamına dâhil etmişlerdir. (Muhammed b. Ebû Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî (Haydarabad: Lecnetü İhyâi'l-Meârifî'l-Osmâmiyye, 1414/1993), 1/359-364-374; Ali b. Muhammed el-Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*, nşr. Said Bektaş (Medine: Dâru's-Sirâc, 2. Basım, 1437/2016), 393-407) Ayrıca normalde metin tenkidıyla kastedilen, bize ulaşan metindeki yazıları imlâ açısından incelemek, varsa bozulmaları ve değişimleri tespit etmek ve bunları imkân dâhilinde düzeltip orijinaline en yakın haline getirmektir. (Polat, *Metin Tenkidi*, 25-26) Netice itibariyle Hanefilerin kullandıkları manevî ve bâtinî inkitâ ifadeleri, metnin muhtevası dışında kalan râvilerin durumlarını da inceleyen bir anlam yelpazesi sunduğu için; günümüzde kullanılan metin tenkidi ifadesi ise imlâ açısından yazılardaki değişim ve düzenlemeleri incelemesi sebebiyle maksadı ya tam olarak ya da hiç karşılamamaktadır. Dolayısıyla kavram kargaşasını önlemek amacıyla Salahattin Polat'ın önerdiği "muhteva/içerik tenkidi" ifadesi (Polat, *Metin Tenkidi*, 25, 293-294) tarafımızca uygun görülüp bu çalışmada tercih edilmiştir.

¹⁶⁸ Polat, *Metin Tenkidi*, 307-315.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

gördüğünü diğzerinin muvafık görmesi gibi durumların her zaman mümkün olması bile söz konusu kriterlerin sübjektifliğı için yeterlidir. Böylece muhteva tenkitlerine ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğine dikkat çekerek Cûzekânî'nin bunlardan hangilerini nasıl kullandığına geçilebilir.¹⁶⁹

İlk kriter, Hz. Peygamber'in su bulunmadığında nebizle abdest alınmasını emrettiğine dair bir rivayetin bâtil olduğunu ifade edip "Bu kitap, sünnet, icmâ ve kıyasa muhaliftir"¹⁷⁰ diyen Cûzekânî'nin bu değerlendirmesinde ilk sırada zikrettiğı kitaba, yani Kur'an'a muhalefettir. Mesela genel olarak Allah'ın bir at yarattığı, bu atı koşturttuğı ve atın koştuktan sonra terlemesinin ardından da bu terden kendini yarattığıyla ilgili üç rivayetin¹⁷¹ mevzû olduğuna temas eden Cûzekânî, münekkîtlerin söz konusu rivayetlerin râvileri hakkındaki tenkitlerini aktarıp "fî hilâfi zâlik" başlığına geçmeden önce şöyle bir değerlendirmede yapmaktadır:¹⁷²

"...Allah, mulhidlerin bu vasıflamalarından ve mübtîl kâfirlerin kendisini buna nisbet etmelerinden münezehtir. Bu mücrimlerin Allah hakkındaki iftiralarından başka bir şey değildir. Bilakis Allah, gönderdiği peygamberine indirilen kitabında kendini nitelediğı gibidir. Buna göre Allah kitabında 'De ki: O, Allah'tır, bir tektir. Allah Samed'dir (Her şey O'na muhtaçtır; O, hiçbir şeye muhtaç değildir). Doğurmamış ve doğurulmamıştır. Hiçbir şey O'na denk (ve benzer) değildir'¹⁷³ buyurmaktadır."

Böylece Cûzekânî Allah'ın kendini atın terinden yarattığına dair rivayetleri başka delillerin yanında Kur'an'a da muhalefetinden¹⁷⁴ dolayı reddetmektedir.

İkinci kriter, Cûzekânî'nin bir rivayetin değerlendirmesinde "Sünnete muhalif olan her hadis metrûktur"¹⁷⁵ şeklinde ifade ettiği sünnete¹⁷⁶

¹⁶⁹ Burada Cûzekânî'nin yaptığı muhteva tenkitlerinin isabetli olup olmadığına değinilmeyecektir.

¹⁷⁰ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/327.

¹⁷¹ Söz konusu rivayetler ve Cûzekânî'nin değerlendirmeleri için bk. Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/56-59.

¹⁷² Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/59.

¹⁷³ *el-İhlas*, 112/1-4.

¹⁷⁴ Cûzekânî'nin Kur'an'a muhalefeti gerekçesiyle de eleştirdiğı başka bir rivayet için bk. Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/34.

¹⁷⁵ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/139.

¹⁷⁶ Hadisçiler sünneti -kapsam olarak bazı farklılıklarla birlikte- hadisle eş anlamlı görürler. (Selçuk Coşkun, *Kavramsal ve Olgusal Açından Sünnet-Gelenek İlişkisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 57-60). Bu gruba mensubiyetinden bahsettiğimiz Cûzekânî'nin de her konuda nakletmeye çalıştığı sahih ve meşhur hadisleri

muhalefettir. Ayrıca o, kitabının bir yerinde sahih hadisi bırakıp da bâtil olana yönelmenin câiz olmayacağını vurgulamaktadır.¹⁷⁷ Yine o, sünnete muhalefet kriterini bâtil ve münker addettiği rivayetleri aktardıktan sonra açtığı “fî hilâfi zâlik” başlığında sahih ve meşhur hadisleri naklederek gerçekleştirmektedir. Kitabın temelini oluşturan ve bu özelliğiyle Cûzekânî'nin en fazla kullandığı muhteva tenkidi olan sünnete muhalefet kriterine *el-Ebâtîl*'in neredeyse her konusunda rastlanabilir. Örneklik açısından bunlardan birine değinilecektir.

Reddü's-şems olarak zikredilmesiyle meşhur olmuş rivayete göre güneş batmış, Hz. Ali ise bir sebepten ikinci namazını kılamamıştır. Hz. Peygamber durumu öğrenince dua etmiş, bunun üzerine güneş battıktan sonra Hz. Ali için geri dönmüştür.¹⁷⁸ Cûzekânî bu rivayetin münker olduğunu ortaya koyarken “fî hilâfi zâlik” başlığı altında üç hadis nakletmiştir. Hasen olduğunu ifade ettiği ilk hadise göre Hz. Peygamber, güneşin Hz. Yûşâ dışında hiç kimse için durdurulmadığını bildirmiştir.¹⁷⁹ Sahih dediği ikinci hadise göre Hendek günü kaçırılan ikinci namazı akşam vaktinden sonra kılınmıştır.¹⁸⁰ Sahih olduğunu belirttiği üçüncü hadise göre de Hz. Peygamber ikinci namazını kılamamalarına sebep olanlara beddua etmiş, kaçırdığı bu namazı akşam ile yatsı arasında kılmıştır.¹⁸¹ Böylece sadece bir peygamber için durdurulan ve Hz. Peygamber ile ashâbı için geri döndürülmediği vaki olan güneşin Hz. Ali için de döndürülemeyeceğini ortaya koymaya çalışan Cûzekânî, söz konusu rivayete itibar edilemeyeceğini kanıtlamak için rivayetin sünnete muhalefeti üzerinde de durmuştur.¹⁸²

Üçüncü kriter, hadisin akla muhalefettir. Cûzekânî'nin sınırlı sayıda kullandığı bu kriterin bir örneği “Muâviye'yi minberde gördüğünüzde öldürün” şeklindeki rivayettir. O, bu rivayetin yalancı bid'atçıların işi olduğuna değinmektedir. Hz. Peygamber'in böyle bir şey söylediğine

sünnet anlamında kullandığından söz edilebilir. Dolayısıyla Cûzekânî'nin sünnete muhalefet prensibiyle ilgili zikredilecekler bu durum göz önünde tutularak okunmalıdır.

¹⁷⁷ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 2/88.

¹⁷⁸ Rivayet iki farklı senedle aktarılmıştır. Bk. Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/158, 164.

¹⁷⁹ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/164-165. Ayrıca bk. Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997), 14/65 (Hadis no: 8315)

¹⁸⁰ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/165-166. Ayrıca bk. Buhârî, “Mevâkîti's-salâh”, 36, 38; “Megâzi”, 29; Müslim, “el-Mesâcid ve Mevâzi'u's-salâh”, 209.

¹⁸¹ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/166. Ayrıca bk. Müslim, “el-Mesâcid ve Mevâzi'u's-salâh”, 205.

¹⁸² Hakkında birçok ihtilafın yaşandığı reddü's-şems rivayetiyle ilgili değerlendirmeler için bk. Sekmen, *Mevzûât Literatürünün Doğuşu*, 197-215.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtil ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

inanan ya da aklından böyle bir şey geçirenin dinden çıkmış bir zındık olduğunu söylemektedir.¹⁸³ Lafız olarak benzer bir rivayet ile “Muâviye’yi minberimde hitap ederken gördüğünüzde boynunu vurun” şeklindeki rivayeti eleştirdikten¹⁸⁴ sonra “fi hilâfi zâlik” başlığında bunların tam zıddı olarak Hz. Peygamber’in “Muâviye’yi minberimde hutbe verirken gördüğünüzde onu kabul edin. Zira o emin olup me’mundur”¹⁸⁵ buyurduğuna dair bir rivayet nakleden¹⁸⁶ Cûzekânî, Muâviye hakkında birçok müspet duruma temas etmektedir. Buna göre o, Muâviye’nin -Hz. Peygamber’in kendi kız kardeşiyle evlenmesi münasebetiyle- müminlerin dayısı konumunda olduğuna, vahiy kâtipliği yaptığına, birçok sahâbînin ondan rivayette bulunduğuna, Hz. Ömer ve Hz. Osman’ın halifeliklerinde yirmi yıl kadar valilik görevini yerine getirdiğine, daha sonra da kendisine halife olarak biat edildiğine değinmektedir.¹⁸⁷ Dolayısıyla Cûzekânî, Hz. Peygamber’in bu vasıflara sahip bir sahâbîsi olan Muâviye hakkında böyle bir şey söylediğine aklî olarak da ihtimal vermemektedir.¹⁸⁸

Dördüncü kriter, hadisin tarihe muhalefetidir. Cûzekânî’nin bu bağlamda eleştirdiği bir rivayete göre Hâlid b. Velîd (öl. 21/642) Hz. Peygamber ile Hayber’de bulunmuş ve O’nun (s.a.s.) ehli eşek, at ve katır etlerinin yenmesini haram kıldığını haber vermiştir. Buhârî’nin (öl. 256/270) “Hâlid b. Velîd Hayber’e şahit olmadı”, Ahmed b. Hanbel’in (öl. 241/855) de “Benim indimde sabit olan Hâlid b. Velîd’in Hayber’e şahit olmadığıdır. [Mekke’nin] fethinden önce o, Amr b. el-Âs ve Osman b. Talha b. Ebû Talha hicretin sekizinci senesinin Safer ayının ilk günü müslüman oldular”¹⁸⁹ şeklinde verdiği bilgileri aktaran¹⁹⁰ Cûzekânî, söz konusu rivayeti tarihe de aykırılığı gerekçesiyle reddetmiştir.

Netice itibariyle bir rivayeti muhteva açısından Kur’an, sünnet, akıl ve

¹⁸³ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/200-201.

¹⁸⁴ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/201-204.

¹⁸⁵ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/205.

¹⁸⁶ Konuyla ilgili rivayetler hakkındaki değerlendirmeler için bk. Sekmen, *Mevzûât Literatürünün Doğuşu*, s. 232-242.

¹⁸⁷ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/205-207.

¹⁸⁸ Cûzekânî’nin eleştirme sebeplerinden birinin de akla aykırılık olduğu rivayetler için bk. Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 1/59, 248-252; 2/60-61.

¹⁸⁹ Hayber 7/628 yılında fethedilmiştir. (Muhammed Hamîdullah, “Hayber”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/21) Hâlid b. Velîd ise 1 Safer 8/31 Mayıs 629 senesinde müslüman olmuştur. İlk katıldığı savaş da Hayber Fethi’nden sonra Cemâziyelevvel 8/Eylül 629 tarihinde vuku bulan Mûte Savaşı’dır. Bk. Mustafa Fayda, “Hâlid b. Velîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/289-290.

¹⁹⁰ Cûzekânî, *el-Ebâtil*, 2/216-218.

tarihe muhalefetinden dolayı eleştiren Cûzekânî'nin, kitabının temelini oluşturan sünnete muhalefet kriteri dışında diğer kriterlere çok az temas ettiği söylenebilir.

2.5. Özellikleri

Cûzekânî öncesinde birçok âlim sünnete muhalefeti gerekçesiyle bir rivayeti eleştirip reddetmiştir.¹⁹¹ Ancak ondan önce hiçbir âlim eserini bu kriter üzerine temellendirmemiştir. Dolayısıyla sünnete muhalefetinden hareketle rivayetlerin eleştirildiği bir yöntem üzere konumlandırılan ilk eserin *el-Ebâtîl* olduğu söylenebilir. İklığı bir tarafa sünnete muhalefeti gerekçesiyle rivayetleri eleştirme yöntemi üzerine kurulu bir eser olması dahi *el-Ebâtîl*'i önemli kılan bir özelliktir. Birçok hata tespit etmesiyle birlikte eserden istifade ettiğini söyleyen Zehebî (öl.748/1348), Cûzekânî'nin bu eserinde sahih hadislerle muârazası sebebiyle vâhî olan hadislerin butlânına hükmettiğini belirterek,¹⁹² İbn Hacer (öl. 852/1449) ise “Vâhî hadisi zikretmiş, illetini açıklamış, sonrasında da ‘fî hilâfi zâlik’ şeklinde bir başlık açarak zâhiri bir önceki vâhî hadise muârız olan sahih hadis zikretmiştir” diyerek¹⁹³ *el-Ebâtîl*'in en bariz özelliğine dikkat çekmiştir. Zaten eserin ismine de yansıyan bu özelliğe göre Cûzekânî, önce bâtil ve münker (*el-Ebâtîl ve'l-menâkîr*) rivayetleri¹⁹⁴ nakletmekte; sonrasında açtığı “fî hilâfi zâlik” başlığında muhteva açısından bunlara muhalefet eden sahih ve meşhur (*ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*) hadisleri aktarmaktadır.¹⁹⁵

¹⁹¹ Rivayetleri eleştirirken özellikle Hanefîlerin bu kriteri kullandıkları bilinmektedir. Hanefîlerin bu kriteri kullanımlarına dair bk. Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa ed-Debûsî, *Takôimü'l-edille fi usûli'l-fıkh*, nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001), 198-199; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/366-368; Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl*, 398-399. Cûzekânî'nin hocası İbnü'l-Kayserânî'nin de sahih hadislerle (sünnete) muhalefeti bazı rivayetlerin uydurma gerekçesi olarak kullandığına dair bk. Aydın, “İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî'nin “Tezkiratu'l-mevzû'ât”ının Metin Tenkidi Açısından Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016), 2355-2357.

¹⁹² Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/1308.

¹⁹³ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3/145.

¹⁹⁴ Cûzekânî bâtil kelimesiyle rivayetin uydurma olduğunu belirtmektedir. “Zayıf râvinin sikalara muhalefet ettiği hadis” ve “zayıf râvinin teferrüd ettiği hadis” anlamlarında da kullandığı münker kelimesiyle ise genel olarak rivayetin uydurma olduğunu kastetmektedir. Mevzûât eserlerinde münker kelimesinin uydurma anlamındaki yaygın kullanımı dikkate alındığında, bu eserlerden olan *el-Ebâtîl*'deki söz konusu kullanım daha anlaşılır hale gelmektedir. Bk. Sekmen, *Mevzûât Literatürünün Doğuşu*, 110-112.

¹⁹⁵ Cûzekânî'nin eserinde uyguladığı bu yöntemle ilgili bazı eleştiriler yapılmıştır. Şöyle ki başta İbn Hacer olmak üzere bazı hadis âlimleri, Cûzekânî'nin cem' ve te'lif imkânı olmasına rağmen sünnete muhalefeti sebebiyle birçok rivayetin mevzû olduğuna hükmetmesini doğru bulmuşlardır. Bk. İbn Hacer, *en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, nşr. Rebî' b. Hâdî 'Umeyr (Medine: el-Câmîatiü'l-İslâmiyye, 1404/1984), 2/846; Ferîvâî, “Mukaddime”, 1/79-80.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

Genelde günümüze ulaşan ilk mevzûât kitapları olarak İbnü'l-Kayserânî'nin (öl. 507/1113) *Tezkiretü'l-mevzûât* ve *Zahîretü'l-huffâz*'ı bilinmektedir. Ancak İbn Arrâk'ın (öl. 963/1556) *Tenzîhü'ş-şerî'a*'sının mukaddimesinde “Sadece Mevzû Hadislerle İlgili Telif Edilen Eserler” başlığında ilk sırada Cûzekânî'ye rastlanırken¹⁹⁶ İbnü'l-Kayserânî'nin *Tezkiretü'l-mevzûât*'ına sonraki sayfalarda değinilmesi,¹⁹⁷ onun ilk mevzûât müellifi olarak Cûzekânî'yi kabul ettiği izlenimini vermektedir. Yine Kettânî (öl. 1927) hadis literatürüne dair yazdığı kitabının mevzûât alanında telif edilmiş eserler bölümünde ilk olarak Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'ini zikrederken¹⁹⁸ İbnü'l-Kayserânî'nin ismine dahi yer vermemiştir. A'zamî (öl. 2017) de mevzûât literatürünün ilk kitabının Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'i olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁹

Binaenaleyh mutlak bir ilk mevzûât kitabı tespitine gitmekten ziyade bazı kayıtlarla ilklerden bahsetmek daha uygun olacaktır. Bu minvalde *el-Ebâtîl*'in, müellifinin içerisindeki rivayetleri kendinden önceki herhangi bir eseri esas almayıp kendi kurallarına göre seçerek tertipleme bakımından ilk mevzûât eseri olduğu söylenebilir. Zira İbnü'l-Kayserânî'nin *Tezkiretü'l-mevzûât*'ı İbn Hibbân'ın (öl.354/965) *el-Mecrûhîn*'inden, *Zahîretü'l-huffâz*'ı ise İbn Adî'nin (365/976) *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*'inden seçilen rivayetlerin alfabetik olarak iki kapak arasında toplanmasından ibarettir. İbnü'l-Kayserânî'nin eserlerinin metin esaslı ilk mevzûât kitapları; *el-Ebâtîl*'in ise konu esaslı yazılmış ilk mevzûât eseri olduğu bir başka ilklilik özelliği olarak değinilebilecek durumdur. Ayrıca İbnü'l-Kayserânî'nin söz konusu iki eserinde metinler ön plana çıkarılsa da rivayet değerlendirmeleri senede dayalıdır. Dolayısıyla onun iki eseri senede dayalı değerlendirmelerin yapıldığı ilk mevzûât kitapları olarak kabul edilebilir. Buna karşın Cûzekânî eserini sünnete muhalefet prensibine göre şekillendirmiştir. Bu minvalde onun *el-Ebâtîl*'i, metne dayalı değerlendirmelerin yapıldığı ilk mevzûât eseri olarak telakki edilebilir.

Cûzekânî'nin rivayet döneminden nakil dönemine geçiş evresinde yaşadığı söylenebilir.²⁰⁰ Buna göre Cûzekânî'nin kitabında kendinden önceki

¹⁹⁶ İbn Arrâk, *Tenzîhü'ş-şerî'a*, 1/7.

¹⁹⁷ İbn Arrâk, *Tenzîhü'ş-şerî'a*, 1/12.

¹⁹⁸ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 148-149.

¹⁹⁹ A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, trc. Recep Çetintaş (İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2015), 108.

²⁰⁰ Nakil dönemine yaklaşık altıncı asırda geçildiğine dair bk. Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 23. Basım, 2015), 127.

İbnü'l-Kayserânî gibi diğere kitaplardaki rivayetleri nakledip onlar hakkında değerdendirmedi bulunması beklenebilir.²⁰¹ Zira İbnü'l-Kayserânî'nin adı geçen iki eserindeki senedler ona değil, İbn Hibbân ve İbn Adî'ye aittir. Ancak Cûzekânî, *el-Ebâtîl*'deki rivayetlerin tamamına yakınıni kendi isnadıyla²⁰² aktarmıştır. Böylece *el-Ebâtîl*, içerisindeki rivayetlerin müellifine ait senedlerle nakledilen ilk mevzûât eseri olmuştur denilebilir.

Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'inin bir özelliği de kısmî genellemelerin yapıldığı ilk mevzûât kitabı olmasıdır. Şöyle ki eserdeki her konuda birbirine zıt ifadelerin bulunduğu iki rivayet kümesine rastlanmaktadır. Her konuda önce mevzû, bâtl veya münker olduğu ifade edilen rivayetler, sonrasında “fî hilâfi zâlik” başlığı altında bu rivayetlere muhalif olup Cûzekânî tarafından muteber kabul edilen hadisler aktarılmaktadır. Böylece o, bir konuda birbirine zıt ifadelerin bulunduğu iki rivayet kümesinden birini seçip diğerini reddederek kısmî genellemelerde bulunmaktadır.²⁰³ Mesela *el-Ebâtîl*'in başlangıcında Cûzekânî, imanun artıp eksilmesi (veya artmayıp eksilmemesi) konusunu sunarken o konudaki tüm rivayetleri değil, imanun artmayıp eksilmeyeceğine dair tüm rivayetleri reddetmekte; imanun artıp eksileceğini ifade eden rivayetleri ise kabul etmektedir.²⁰⁴

2.6. Kaynakları

Kitabın “fî hilâfi zâlik” başlığında muteber saydığı hadisleri sunan

²⁰¹ Nakil döneminde yazılan eserlerde isnadların terk edilerek kitap nakline başlandığına dair bk. Yücel, *Hadis Tarihi*, 127, 139.

²⁰² Eserde bulunan rivayetlerin yaklaşık %95'inin Cûzekânî'nin kendi isnadıyla sunulduğuna dair bk. Ferîvâi, “Mukaddime”, 1/79. Cûzekânî'nin bir rivayeti kendisine ait olmayan bir senedle veya senedsiz rivayet ettiğinin örnekleri için bk. Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/87, 97-98, 104, 113, 135, 140, 149, 164, 309, 321, 328-330, 349, 367; 2/70, 85-86, 95, 97, 106, 115, 117-118, 122, 136-137, 140, 142, 170, 227, 251, 258, 289-290.

²⁰³ Enbiya Yıldırım, belli konulardaki rivayetlerin genellemeye gidilerek itibar edilemeyeceğine değinilen ilk eser olarak Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'inden bahsetmektedir. (Yıldırım, *Sahih Hadis Bulunmayan Konular İstisnalarıyla Birlikte*, 17) Bu iddiasını “Sahih Hadis Bulunmayan Konulara Dair Müstakil Çalışmalar” başlığı altında zikretmesi, onun Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'ini sahih hadis bulunmayan konularda yazılan ilk eser olarak telakki etmesi anlamına gelmektedir. Ancak Yıldırım'ın bu iddiası ya da bakış açısı tam olarak doğru değildir. Zira Cûzekânî bir konu ile ilgili tüm rivayetleri reddetme açısından mutlak değil, o konudaki iki karşıt rivayet grubundan birini tamamen reddetme açısından kısmî genellemelerde bulunmaktadır. Bu da *el-Ebâtîl*'in sahih hadis bulunmayan konularda telif edilen ilk eser olarak zikredilmesine engeldir. Dolayısıyla Yıldırım'ın *el-Ebâtîl*'i sahih hadis bulunmayan konularda telif edilen ilk eser gibi sunması bir hatadır.

²⁰⁴ Cûzekânî'nin imanun artmayıp eksilmeyeceğini ifade eden rivayetleri reddettiğine dair bk. Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/16-24. Buna karşın imanun artıp eksileceğini savunduğuna dair bk. Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/24-34.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

Cûzekânî'nin, neredeyse her konuda Buhârî (öl. 256/870) ve Müslim'in (öl. 261/875) *Sahîh*'lerine özellikle değindiği dikkat çekmektedir. Nitekim eserin muhakkiki Ferîvâî, *el-Ebâtîl*'de Buhârî ve Müslim'de geçen 245 hadis tespit etmiştir.²⁰⁵ Bu sayının kitaptaki toplam rivayet sayısının neredeyse üçte birine tekabül ettiği düşünüldüğünde, *el-Ebâtîl*'de en fazla kullanılan kaynaklar arasında *Sahîhayn*'ın bulunduğu kolaylıkla söylenebilir. “Buhârî bu hadisi şu râviler yoluyla *es-Sahîh*'ine aldı”, “Müslim bu hadisi şu râviler kanalıyla *es-Sahîh*'ine aldı” gibi ifadelerle senedsiz şekilde bu kaynaklara atıfların yapılması, *Sahîhayn*'ın yazılı kaynak olarak kullanıldığını göstermektedir.

Her konunun başında muteber olmayan rivayetlerin sıralandığı kısımda Ferîvâî'nin de ifade ettiği gibi Cûzekânî eserini telif ederken İbn Ebî Hâtîm'in (öl. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inden çokça nakilde bulunmuştur.²⁰⁶ Dolayısıyla birçok kitaptaki bilgileri toplayan bir özelliğe sahip *el-Cerh ve't-ta'dîl*, *el-Ebâtîl*'in önemli kaynaklarından biridir.²⁰⁷ Cûzekânî'nin isim ve eser zikretmeden en fazla bilgi aktardığı kaynak görünümündeki İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) *el-Mecrûhîn*'i, *el-Ebâtîl*'in bir başka kayda değer kaynağıdır.

el-Ebâtîl'de, *Kütüb-i Tis'a* müellifleri gibi meşhur eserlerden nakledilen bilgilerin yanında günümüze ulaşmayan bazı kitaplardan da bilgiler aktarıldığı müşahede edilmiştir.²⁰⁸ Bu minvalde birçok kaynağından bahsedilebilecek *el-Ebâtîl*'in, Cûzekânî'ye göre muteber addedilmeyen rivayetlerin sunulduğu kısımlarda İbn Ebî Hâtîm'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i ile İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*'inin; muteber hadislerin aktarıldığı “fî hilâfi zâlik” başlıklı kısımlarda ise *Sahîhayn*'ın en fazla yararlanılan kaynaklardan olduğu ifade edilebilir. Sık kullanılan kitapların isimleriyle zikredilmesi, *el-Ebâtîl*'in kaynaklarının çoğunun yazılı olduğunu düşündürse de bunu eserdeki bütün rivayetlere teşmil edecek yeterli delil yoktur. Dolayısıyla *el-Ebâtîl*'de sözlü olarak elde edilmiş rivayetlerden bahsetmek de mümkündür.

2.7. Mevzûât Literatüründeki Yeri

Bir kitabın bulunduğu literatürdeki yerinin iyi tespit edilebilmesi için öncesi ve sonrasında yazılan eserlerle karşılaştırılması, etkilendiği ve

²⁰⁵ Ferîvâî, “Mukaddime”, 1/78,81.

²⁰⁶ Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/22.

²⁰⁷ Cûzekânî'nin *el-Cerh ve't-ta'dîl*'den faydalandığına dair bk. Cûzekânî, *el-Ebâtîl*, 1/21-22, 40-41, 72, 102, 116, 121, 132, 134, 173, 179, 245, 246, 253, 254, 276, 307, 310, 339, 371; 2/1, 10, 16, 19, 21, 57-58, 109, 113-114, 124, 143, 167, 176, 204, 242, 259, 324.

²⁰⁸ Detaylı bilgi için bk. Sekmen, *Mevzûât Literatürünün Doğuşu*, 155-162.

etkilediği taraflarının, farklılık ve benzerliklerinin ortaya konulması gerekmektedir. Bu bağlamda *el-Ebâtîl*'in önceki kitaplarla ilişkisi, mevzûât literatürünün oluşumu ve *el-Ebâtîl*'in mevzûât literatürüne etkisi ele alınacaktır.

2.7.1. *el-Ebâtîl*'in Önceki Kitaplarla İlişkisi

el-Ebâtîl öncesinde mevzû hadislerin duafâ, cerh-ta'dîl ve ilel kitaplarının yanında İbnü'l-Kayserânî'nin *Tezkiretü'l-mevzûât* ile *Zahîretü'l-huffâz*'ında yer aldığı söylenebilir. Zikredilen üç literatürdeki kitaplar, râviler ve rivayetler hakkında bazı problemlerin varlığından doğmuştur. Mevzûât literatürünün önemli kaynaklarından sayılan bu üç literatür arasında mevzûât literatürünün oluşmasında en etkili duafâ kitaplarıdır. Zira ilk mevzûât müellifi olarak bilinen İbnü'l-Kayserânî, *Tezkiretü'l-mevzûât*'ını İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*'i, *Zahîretü'l-huffâz*'ını ise İbn Adî'nin (öl. 365/976) *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*'i üzerinden kaleme almıştır. Bu durumda mevzûât kitaplarının oluşumuna etkisi yadırganamayacak seviyedeki duafâ kitaplarının *el-Ebâtîl*'deki yansımaya değinilmelidir.

Cûzekânî öncesinde yazılmış en kapsamlı duafâ kitaplarından olan İbn Hibbân ve İbn Adî'nin yukarıda adı geçen eserlerinden *el-Ebâtîl*'de istifade edilmiştir. Cûzekânî'nin bu iki âlimden daha çok râvi tenkidinde yararlandığı müşahede edilmektedir. Ancak onun İbn Hibbân'dan daha fazla etkilendiği söylenebilir. Nitekim Ferîvâî de Cûzekânî'nin İbn Hibbân'ın yönteminden etkilendiğini ve bu etkilenmenin sened ve râviler hakkında verdiği hükümlere yansıdığını belirtmiştir. Bununla birlikte talebesi olup olmayan birçok kişinin İbn Hibbân'ın yönteminden etkilendiğine, Cûzekânî'nin hocası İbnü'l-Kayserânî'nin de *Tezkiretü'l-mevzûât*'ındaki hadislerin illetlerini İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*'inden aldığına değinmiştir.²⁰⁹ Cûzekânî de normal olarak hocasının etkilendiği İbn Hibbân'dan sened ve râvi değerlendirmeleri gibi rivayetlerin illetlerini zikrederken faydalanmıştır. Ayrıca İbn Hibbân'ın cem' ve te'lîf imkânına rağmen sadece sahih hadise muhalif görünmesinden dolayı birçok hadis uydurma olduğuna hükmettiği ve bunun Cûzekânî tarafından da çokça yapıldığı ifade edilmiştir.²¹⁰ Buradan hareketle Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'deki hadislerin sıhhatini tespit için uyguladığı sünnete muhalefet prensibini kullanırken tercihi cem' ve te'lîfe öncesinde İbn Hibbân'ın etkisinin olduğu düşünülebilir.

²⁰⁹ Ferîvâî, "Mukaddime", 1/82.

²¹⁰ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil*, 320-321, 330 (Ebû Gudde'nin dipnotlarda sunduğu bilgiler).

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

Duafâ kitaplarının etkisi yadsınamazsa da cerh-ta'dîl alanında telif edilmiş bir eser olarak İbn Ebî Hâtîm'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inin, bilgi aktarımı noktasında *el-Ebâtîl*'in oluşumunda daha etkili olduğu görülmektedir. Zira "Kaynakları" başlığında da ifade edildiği gibi Cûzekânî bu kitaptan çokça nakilde bulunmuştur. Eserin önceki âlimlerin rivayet ve râvilerle ilgili değerlendirmelerini toplayan bir özelliğe sahip olması, Cûzekânî'nin bu kitabı fazla kullanmasıyla sonuçlanmış gibidir. Bununla birlikte söz konusu eserin ve dolayısıyla İbn Ebî Hâtîm'in Cûzekânî üzerindeki etkisi İbn Hibbân gibi değildir. Nitekim Cûzekânî'nin İbn Ebî Hâtîm'in kitabından sadece bilgi edinmek için yararlandığı; ancak İbn Hibbân'dan hem bilgi aldığı hem de onun yönteminden etkilendiği anlaşılmaktadır.

2.7.2. Mevzûât Literatürünün Oluşumu

Mevzûât literatürünün doğuşunu İbnü'l-Kayserânî ya da Cûzekânî ile başlatıldığı her iki durumda da literatürün ortaya çıkışının geç bir döneme tekabül etmesi dikkat çekmektedir. Bunun önemli bir sebebi, bu literatürden önce mevzû rivayetleri de içine alan duafâ, cerh-ta'dîl ve ilel alanında yazılan kitaplardır. Ancak belli bir dönemden sonra sadece mevzû hadisleri bir araya toplama ihtiyacı doğmuş ve mevzûât literatürü ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla mevzûât kitaplarına geçmeden önce bu kitaplara kaynaklık etmesi bakımından duafâ ve cerh-ta'dîl eserlerine değinmek yerinde olacaktır.

Mevzû hadisler ortaya çıktığında ilk alınan tedbirler olarak sened talep edilmiş ve râvilerin durumları tespit edilmeye çalışılmıştır. Râvilerin durumları hakkında konuşmak²¹¹ için Şu'be b. el-Haccâc (öl. 160/776) gibi özel günler tayin edenler olmuş,²¹² râvilerle ilgili soru sorma faaliyeti sonrasında genişleyerek devam etmiştir. Bu bağlamda râviler hakkında soru sorma faaliyetini gösteren suâlât eserlerinin hicrî ikinci asırda başlayıp dördüncü asrın sonlarına kadar devam ettiği söylenebilir.²¹³ Râvilerle ilgili bilgiler genellikle hadis ilminde otorite olan kişiler tarafından bilinmekteydi. Bu bilgilerin hafızalara sığmayacak ölçüde artması ve râviler hakkında bilgi sahibi âlimlerin vefat etmesi gibi durumların bu bilgilerin belli kitaplara

²¹¹ Sahâbe döneminden itibaren râviler hakkında konuşulmuştur. Bu minvalde hicrî ilk dokuz asır boyunca râviler hakkında konuşanlara dair bir liste için bk. Sehâvî, "el-Mütekellimüne fi' r-ricâl", *Erbeu resâil fi ulûmi'l-hadîs*, der. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 5. Basım, 1410/1990), s. 94-136.

²¹² Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ma'rifeti usûli 'ilmi'r-rivâye*, thk. Mâhir Yasîn el-Fahl (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1432), 1/165-166.

²¹³ Mustafa Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti -Suâlât Literatürü-* (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016), 9.

yazılarak korunmasını tetiklediği kuvvetle muhtemeldir.²¹⁴ Böylece râvilerle ilgili bilgilerin bulunduğu duafâ, cerh-ta'dîl ve ilel gibi kitaplar oluşmuştur.

Söz konusu literatürlerde yazılan eserler daha çok râvi eksensidir. Hadis uzmanı olmayanlar, hadisin senedindeki râvinin durumundan çok metnin kendisiyle ilgilendiğinden, râvi temelli kitaplar daha çok hadis ilmiyle meşgul kişilere hitap etmektedir. Hadis ilmiyle iştigal etmeyenlerin bu kitapları okuyacak yeterli donanuma sahip olmaması, bu ilmin onlara yönelik tarafını ortaya çıkarmış ve mevzûât literatürü doğmuştur.²¹⁵

Mevzûât literatürünün oluşumunu etkileyen kitaplarla ilk mevzûât eserleri²¹⁶ arasında farklar olduğu gibi mevzûât kitaplarının kendi aralarında da farklar vardır. Şöyle ki kronolojik olarak bakıldığında mevzûât literatürünü etkileyen duafâ ve cerh-ta'dîl kitapları râvi esaslıdır. İbnü'l-Kayserânî'nin *Tezkiretü'l-mevzûât*'ı İbn Hibbân'ın *el-Mecrûhîn*'inden, *Zahîretü'l-huffâz*'ı da İbn Adî'nin *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*'inden seçtiği rivayetlerin alfabetik sunumundan oluşması bakımından metin esaslıdır.²¹⁷ Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'i ise konu esaslıdır. Bu açıdan konu esaslı ilk mevzûât kitabı olma özelliğine sahiptir.

Literatürün ilk eserlerinden biri olmasına rağmen *el-Ebâtîl*'in tertibinin güzelliğinden bahsedilmesi,²¹⁸ anormal karşılanabilir. Zira genel olarak literatürlerdeki ilk kitaplarda sonrakilere göre daha fazla eksiklik bulunabilmektedir. Ancak öncesinde birçok kitabın yazılmış olması, hicrî altıncı asır gibi geç bir dönemin ürünü olan *el-Ebâtîl*'in sistematik yapısını anlaşılır kılmaktadır. *el-Ebâtîl*'in mevzûât literatüründeki önemini gösteren

²¹⁴ Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, 1/352.

²¹⁵ Mevzûât kitaplarında metinlerin ön plana çıkarılması, hangi konularda sahih hadislerin bulunmadığını belirtmek için yazılan türlerinin oluşması, halk arasında yayılan hadislerden uydurma olanın böyle olmayanından ayrılarak tespit edilmesine yönelik bir dönüşüm yaşaması, mevzûât kitaplarının hepsinin değilse bile birçoğunun hadislerle meşgul olmayanlara yönelik yazıldığını göstermektedir. Ayrıca Mevsilî'nin hadis ilmi ile uğraşacak vakti olmayan insanların varlığını mevzûât alanında kitap yazmasının sebepleri arasında sayması (Ebû Hafs Ziyâüddîn Ömer b. Bedr b. Saîd el-Mevsilî, *el-Muğnî ani'l-hıfz ve'l-kitâb* (Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1342), 18) bu bağlamda kayda değerdir.

²¹⁶ Tespit edilebildiği kadarıyla mevzûât alanında telif edilen ilk eser, en-Nakkâş olarak bilinen Ebû Saîd Muhammed b. Ali b. Amr b. Mehdî el-Esbehânî el-Hanbelî'nin (öl. 414/1023) *el-Mevzûât*'ıdır. (Ferîvâî, "Mukaddime", 1/23) Ancak bu eserin günümüze intikal ettiği bilinmemektedir. Burada günümüze ulaşan kitaplar üzerinden hareket edildiği için en-Nakkâş değerlendirme dışı kalmaktadır.

²¹⁷ Mevzûât eserlerinin başlangıçta daha çok hadis uzmanları olmayanlara hitap etmesinin İbnü'l-Kayserânî'nin kitaplarında metinlerin öne çıkmasını etkilediği tahmin edilmektedir.

²¹⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 6/222.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

birçok ilklik durumu varsa da bunlara “Özellikleri” başlığında değinildiğinden oraya atıfta bulunmak yeterlidir.

2.7.3. *el-Ebâtîl*'in Mevzûât Literatürüne Etkisi

Zehebî (öl. 748/1348), İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *el-Mevzûât*'ını Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'inin üzerine bina ettiğini ve bu eserden çokça bilgi alarak istifade ettiğini belirtmiştir.²¹⁹ İbn Hacer (öl. 852/1449) ise İbnü'l-Cevzî'nin hattıyla yazılmış olan Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'ine vâkîf olduğunu, İbnü'l-Cevzî'nin de *el-Mevzûât*'ında zikrettiği rivayetlerin çoğunda Cûzekânî'ye tâbî olduğunu dile getirmiştir.²²⁰ Dolayısıyla İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzûât*'ını oluştururken kaynak olarak Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'inden çokça yararlandığı söylenebilir.

Zehebî ve İbn Hacer'in bu ifadelerinin yanında İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzûât*'ının *el-Ebâtîl* gibi konu esaslı olması, bazı başlık ve rivayetlerin peş peşe gelmesindeki benzerlik, rivayetlerin sened, metin ve değerlendirme kısımlarındaki benzerlik, zıddına sahih bir hadisin olmasını bir rivayetin butlânına delil saymak, *el-Ebâtîl*'deki “fî hilâfi zâlik” başlığına benzer başlıklar koymak, bazı rivayetlerin senedinin başında hazfettiği kişiler arasında Cûzekânî'nin bulunmasının kuvvetle muhtemel olması, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Ebâtîl*'in yönteminden etkilendiğini ve bu kitaptan çokça faydalandığını gösteren bazı durumlardır.²²¹ İbnü'l-Cevzî'nin, rivayetleri Cûzekânî gibi kendi senediyle aktarması,²²² kitabında yoğun şekilde muhteva tenkidine başvurması²²³ ve genellemelerde bulunması²²⁴ da bu bağlamda ele alınabilir.

Cûzekânî *el-Ebâtîl*'i kaleme alırken önceki kitaplardan etkilendiği gibi mevzûât alanında sonradan yazılan eserleri de etkilemiştir. İbnü'l-Cevzî'nin bu bağlamda özel bir yeri vardır. Zira mevzûât literatürü asıl olarak onun

²¹⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 37/140; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/178. Cûzekânî ve İbnü'l-Cevzî'nin mevzûât alanındaki eserleri üzerine birkaç kitap yazmasından dolayı Zehebî'nin sözleri ayrı bir öneme sahiptir.

²²⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10/306.

²²¹ Detaylı bilgi için bk. Sekmen, *Mevzûât Literatürünün Doğuşu*, 172-175.

²²² Her iki müellifin nakil dönemine geçişte yaşamaları bu açıdan bir etkilenenin olmasını sağlamış olabilir de sonraki mevzûât kitaplarında zikredilen döneme geçilmesinden dolayı rivayetleri kendi senediyle aktarım kalmamıştır denilebilir. Zira bu mevzûât kitaplarında rivayetler ya senedsiz ya da önceki bir kitap müellifine ait senedlerle aktarılmıştır.

²²³ İbnü'l-Cevzî'nin muhteva tenkidini yoğun şekilde kullandığına dair ifadeler ve örnekler için bk. Yıldırım, “İbnü'l-Cevzî'nin Hadisçiliğine Genel Bir Bakış”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2006), 80-93.

²²⁴ Yıldırım, “İbnü'l-Cevzî'nin Hadisçiliğine Genel Bir Bakış”, 92-93.

üzerinden oluşmuş ve gelişmiştir. Böylece mevzûât kitaplarına doğrudan etki ettiği anlaşılan İbnü'l-Cevzî'nin, *el-Mevzûât* ve *el-İlelü'l-mütenâhiye*'sini yazarken *el-Ebâtîl*'den çokça istifade ettiği²²⁵ ve *el-Ebâtîl*'i temel alarak *el-Mevzûât*'ını oluşturduğu dikkate alındığında, *el-Ebâtîl*'in mevzûât literatürünü doğrudan ve dolaylı şekilde etkilediği ve bu alandaki kitaplara kaynaklık ettiği kendiliğinden anlaşılmalıdır.²²⁶ Bu kitaplardan birçoğuna değinmek konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

Zehebî, birçok hata bulunmasına rağmen yararlandığını ifade ettiği *el-Ebâtîl*²²⁷ üzerine bir ihtisâr çalışması yapmıştır. Bu kitap *Ehâdisü muhtâra min mevzû'âtı'l-Cevrekânî ve İbni'l-Cevzî*'dir.²²⁸ İsminden de anlaşılacağı üzere Zehebî'nin eseri, Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'i ile İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzûât*'ından seçilen rivayetlerin kısa şekilde aktarılmasıyla oluşturulmuştur. Zehebî'nin ayrıca İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzûât*'ındaki rivayetleri özet şekilde sunduğu bir kitabı vardır. *Telhîsu Kitâbi'l-Mevzû'ât li-İbni'l-Cevzî*²²⁹ adlı bu eserin, -İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzûât*'ta *el-Ebâtîl*'den fazlaca yararlandığı düşünüldüğünde- kısmen de olsa Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'inin muhtasarı olduğu söylenebilir.²³⁰

Süyûtî (öl. 911/1505), *el-Leâli'l-masnû'a*'sının girişinde Cûzekânî'nin de eserine aldığı ve böylece iki müellifin (Cûzekânî ile İbnü'l-Cevzî) mevzûluğuna hükmettikleri hadiste ittifak ettiklerini belirtmek için “ج” rumuzu koyacağından bahsederek²³¹ *el-Ebâtîl*'den yararlandığını ortaya koymaktadır. *Tenzîhü'ş-şerî'a*'sının mukaddimesinde İbnü'l-Cevzî ve Süyûtî'nin rivayetlere verdikleri hükümler üzerine kitabını bina ettiğini ifade eden İbn Arrâk (öl. 963/1556),²³² İbnü'l-Cevzî'nin kitabının kaynaklarını belli rumuzlarla vermeyi tercih etmektedir. Bunlardan Cûzekânî'nin *el-Ebâtîl*'ini “ل” rumuzuyla zikredeceğine değinmektedir.²³³ Böylece İbn Arrâk'ın söz konusu eserinde *el-Ebâtîl*'de mevcut birçok bilgiye rastlanacağı söylenebilir. Buna rağmen İbn Arrâk'ın kitabında *el-Ebâtîl* mutlak olarak

²²⁵ İbnü'l-Cevzî'nin yukarıda adı geçen iki kitabında *el-Ebâtîl*'den aldığı ifade edilebilecek rivayet sayısının 201 olduğuna dair bk. Ferîvâî, “Mukaddime”, 1/97-98.

²²⁶ Benzer bir ifade için bk. Ferîvâî, “Mukaddime”, 1/11.

²²⁷ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/1308.

²²⁸ Kitap için bk. Zehebî, *Ehâdisü muhtâra min mevzû'âtı'l-Cevrekânî ve İbni'l-Cevzî*, thk. Abdurrahman b. Abdülcebâr el-Ferîvâî (Medîne: Mektebetü'd-Dâr, 1404).

²²⁹ Kitap için bk. Zehebî, *Telhîsu Kitâbi'l-Mevzû'ât li-İbni'l-Cevzî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm b. Muhammed (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998).

²³⁰ Ferîvâî, “Mukaddime”, 1/99.

²³¹ Süyûtî, *el-Leâli'l-masnû'a*, 1/2.

²³² İbn Arrâk, *Tenzîhü'ş-şerî'a*, 1/3.

²³³ İbn Arrâk, *Tenzîhü'ş-şerî'a*, 1/4.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

değil, İbnü'l-Cevzî'nin onu kaynak almasından dolayı fazlaca geçmektedir. Şevkânî (öl. 1250/1834) de *el-Fevâidü'l-mecmû'a*'sını kaleme alırken yararlandığı kaynakların başlıcaları arasında *el-Ebâtîl*'i zikretmektedir.²³⁴

Sonuç

İlk mevzûât kitaplarından biri olan *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*'in müellifi Cûzekânî, ilmî bir ortamda yetişmiş ve özellikle (V./XI. yüzyılın son çeyreğinden VI./XII. yüzyılın yarısına kadarki hayatında) döneminin önemli ilim merkezlerinden Hemedan ve Bağdat'ta kendini ve başkalarını ilmî açıdan geliştirmiştir. Herhangi bir itikadî veya fikhî mezhebe mensupluğuyla ilgili kaynaklarda neredeyse hiç bilgiye rastlanmayan Cûzekânî'nin, hadislerden hareketle bir inanç ve fıkah yaklaşımı oluşturan Ehl-i hadîs tavrını benimsediği söylenebilir.

el-Ebâtîl'de rivayetlere yönelik ağırlıklı olarak muhteva tenkidi yapıldığı müşahede edilmiştir. Neredeyse her rivayetten sonraki sened tenkitlerinin, Cûzekânî tarafından yapılan muhteva tenkidini destekleme mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Kitap bir bütün içerisinde ele alındığında rivayetlere verilen hükümlerde müdellel bir sunumun hâkimiyetinin yanında bir zihin yapısının etkisinden bahsedilebilir. Şöyle ki Cûzekânî genel eğilim olarak benimsediği Ehl-i hadîs yaklaşımına muhalefet eden rivayetleri reddetmeye; açıkça destekleyen rivayetleri ise -problemlî olsa da- kabul etmeye eğilimlidir. Böylece o, söz konusu yaklaşımla uyumlu rivayetleri kabul ederken mütesâhil; buna muhalif problemlî rivayetleri reddederken müteşeddîd bir tavır takınmıştır.

Bu minvalde hadislerin sıhhatine dair verilen hükümlerin ictihadî olduğu hatırlanarak *el-Ebâtîl*'deki rivayetlerin sıhhatiyle ilgili ifadelere yaklaşırken Cûzekânî'nin ilmî tarafgirliğinin etkisi göz ardı edilmemelidir. Nitekim müellifinin rivayetlere verdiği hükümlerin hepsinin diğer münekkitler tarafından onaylandığı hiçbir mevzûât kitabı bilinmemektedir. Sened ve muhteva tenkidinin birlikte yapılmasına rağmen içerisindeki bazı rivayetlere verilen hükümlere itirazların yöneltilmesinden *el-Ebâtîl* de kurtulamamıştır. Yukarıda zikredilen tarafgirliğin yanında Cûzekânî'nin rivayetler arasında cem' ve te'lîf imkânı varken tercih yolunu seçmesi de bu eleştirilerin yapılmasında etkili olmuştur. Dolayısıyla mevzûât kitaplarındaki her rivayet hakkında müellifin söylediği doğrudan kabul edilmeyerek tespit edilen her türlü değerlendirmeyi göz önünde

²³⁴ Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmû'a*, 4.

bulunduran bütüncül bir incelemeye başvurulmalıdır.

Cûzekânî'nin Ehl-i hadîs tavrının rivayetlere verdiği hükümlere aksetmesi açısından ilmî bir tarafgirlikle yazdığı söylenebilecek olan *el-Ebâtî'lî*, mevzûât literatüründe önemli bir yere sahiptir. Sünnete muhalefetinden hareketle rivayetlerin eleştirildiği bir yöntem üzere temellendirilen ilk kitap olması cihetiyle genel bir öneme sahip *el-Ebâtî'lî*, mevzûât literatürü içerisinde önemli kılan özelliklerden bazıları şunlardır: Muhteva tenkidine dayalı değerlendirmelerin yapıldığı, içerisindeki rivayetleri herhangi bir eserle sınırlı kalmadan müellifinin kendi kurallarıyla seçip oluşturduğu, konu esaslı yazılan, içerisindeki rivayetlerin (tamamına yakınının) müellifine ait senedlerle nakledildiği ve kısmî genellemeci değerlendirmelerin yapıldığı ilk mevzûât kitabıdır. Mevzûât literatürünün gelişiminde doğrudan ve İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzûât'ı* üzerinden dolaylı bir etkisi vardır ve bu özelliğiyle mevzûât kitaplarına kaynaklık etmektedir.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

Kaynakça

- Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Muhammed b. Said b. Salim el-Kahtânî. Demmâm: Dâru İbni'l-Kayyim, 1406/1986.
- Acâc el-Hatîb, Muhammed. *es-Sünne kable't-tedvîn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2. Basım, 1408/1988.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997.
- Aydın, Nevzat. "İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî'nin "Tezkiratu'l-mevzû'ât" Adlı Eserindeki Ricâl Tenkit Metodu". *EKEV Akademi Dergisi* 20/66 (2016), 522.
- Aydın, Nevzat. "İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî'nin "Tezkiratu'l-mevzû'ât" ının Metin Tenkidi Açısından Değerlendirilmesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016), 2355-2357.
- A'zamî, Muhammed Mustafa. *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-nebevî ve târihi tedvînihi*. 2 Cilt. Riyad: Şeriketü't-Tibâati'l-'Arabîyye, 3. Basım, 1401/1981.
- A'zamî, Muhammed Mustafa. *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*. trc. Recep Çetintaş. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2015.
- Babanzâde, Ahmed Naim - Miras, Kamil. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*. 12 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 4. Basım, 1976.
- Bağcı, H. Musa. *Hadis Tarihi ve Metodolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-Ârifin esmâü'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1370/1951.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Îzâhu'l-Meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-Zünûn an üsâmâ'l-kütübi ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Başaran, Selman. "İbn Mende, Ebû Zekerîyyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/180. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Brown, Jonathan A. C. "Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?". çev. Salih Kesgin. *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), 305.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmî'u's-sahîh*. 9 Cilt. Beyrut:

Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.

Burhaneddin el-Halebî, İbrahim b. Muhammed b. Halil. *el-Keşfü'l-hasîs 'ammen rumiye bi vaz'ı'l-hadîs*. nşr. Subhî es-Sâmerrâî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb - Mektebetü'n-Nahdatı'l-'Arabıyye, 1407/1987.

Carl Brockelman. *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*. trc. Abdülhalîm en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 5. Basım, 1977.

Coşkun, Selçuk. *Kavramsal ve Olgusal Açıdan Sünnet-Gelenek İlişkisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.

Cûzekânî, Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim. *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*. nşr. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Ferîvâî. 2 Cilt. Riyad: Dâru's-Sumey'î, 3. Basım, 1415/1994.

Çakan, İsmail Lütfi. "Cûzcânî, Ebû İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/98. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. İsa. *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh*. nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as. *Sünenü Ebî Dâvûd*. nşr. Muhammed Avvâme, 5 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye - Müessesetü'r-Reyyân - Mektebetü'l-Mekkiyye, 1419/1998.

Ebû Gudde, Abdülfettâh. *Lemhât min târîhi's-sünne ve 'ulûmi'l-hadîs*. Beyrut: Mektebü'l-Matbûâtı'l-İslâmiyye, 1404/1984.

Ebû Gudde, Abdülfettâh. *Mevzû Hadisler*. çev. Enbiya Yıldırım, Ankara: Takdim Yayınları, 2020.

Ekrem Ziya el-Ömerî. "Takdim". *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr*. mlf. Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim el-Cûzekânî. 1/6-7. Riyad: Dâru's-Sumey'î, 1415/1994.

Ertürk, Mustafa. *Nebevî Sünnet'in Gerçekliğinde Hadîs ve Sünnet Çözümlemeleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2017.

Fayda, Mustafa. "Hâlid b. Velîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/289-290. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Fellâte, Ömer b. Hasan Osman. *el-Vaz' fi'l-hadîs*. 3 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1437/2016.

Ferîvâî, Abdurrahman b. Abdülcebbâr. "Mukaddime". *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr*

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

ve's-sihâh ve'l-meşâhîr. mlf. Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim el-Cûzekânî. 1/11-102. Riyad: Dâru's-Sumey'î, 1415/1994.

el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsî'l-arabîyyi'l-islâmiyyi'l-mahtût: el-Hadîsü'n-nebeviyyü's-şerîf ve ulûmuhû ve ricâluh. 3 Cilt. Umman: Müessesetü Alî Beyt, 2. Basım, 1987.

Geylânî, Abdürrezzâk b. Abdülkadir. *el-Erba'ûne'l-Geylâniyye*. nşr. Züheyr eş-Şavîş. b.y.: el-Mektebü'l-İslâmî, 1421/2000.

Hamevî, Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1397/1977.

Hamîdullah, Muhammed. "Hayber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/21. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli 'ilmi'r-rivâye*. thk. Mâhir Yasin el-Fahl. 2 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1432.

İbn Arrâk, Ali b. Muhammed b. Ali el-Kinânî ed-Dımaşkî. *Tenzîhü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri'l-şen'ati'l-mevzû'a*. nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf - Abdullah Muhammed es-Siddîk. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh*. nşr. Rebî' b. Hâdî 'Umeyr. 2 Cilt. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1404/1984.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *Lisânü'l-Mîzân*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1423/2002.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *Telhîsü'l-habîr fî tahrîc-i ehâdîsi'r-Râfiyyi'l-kebîr*. thk. Ebû Âsım Hasan b. Abbas b. Kutub, 4 Cilt. b.y.: Müessesetü Kurtuba, 1416/1995.

İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî. *Kitâbü't-tevhîd ve isbâtü sıfâtî'r-rab azze ve celle*. thk. Abdülaziz İbrahim eş-Şehvân. Riyad: Dâru'r-Rüşd, 1408/1988.

İbn Kayyim el-Cevzîyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir. *el-Menâru'l-münîf fî's-sahîh ve'd-da'îf*. nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1416/1996.

İbn Nukta, Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî. *Tekmiletü'l-İkmâl*. nşr. Abdülkayyum Abdürabinnebi - Muhammed Salih Abdülaziz el-

Murâd, 6 Cilt. b.y.: Mektebetü 'Arabîyyeti's-Suûdiyye, 1408/1987.

İbnü'd-Dübeysî, Cemâlüddîn Muhammed b. Said. *Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1427/2006.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali. *Kitâbü'l-Mevzûât*. nşr. Nureddin b. Şükrü b. Ali Boyacılar. 4 Cilt. Riyad: Mektebetü Edvâi's-Selef, 1418/1997.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*. 3 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, ts.

İbnü'l-İmâd el-Akerî, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. nşr. Mahmut el-Arnaût. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1411/1991.

İbnü'l-Kayserânî, Muhammed b. Tâhir. *Zahîretü'l-huffâz el-muharrec 'ale'l-hurûf ve'l-elfâz*. nşr. Abdurrahman b. Abdülcebbar el-Ferîvâî. 5 Cilt. Riyad: Dârü's-Selef, 1416/1996.

Kandemir, M. Yaşar. *Mevzû Hadisler (Menşe'i - Tanıma Yolları - Tenkidi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 9. Basım, 2015.

Kandemir, M. Yaşar. "İbnü'l-Kayserânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/109-111. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Karagözoğlu, Mustafa Macit. *Zayıf Râvîler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.

Kaya, Murat. "Mevzû Hadislerin Yapısı ve Kullanım Yaygınlığı". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (2016), 65-66.

Kays Â-i Kays. *el-Îrâniyyûn ve'l-edebü'l-'Arabî: ricâlu ilmi'l-hadîs*. 6 Cilt. Tahran: Müessesetü'l-Buhûs ve't-Tahkîkâtî's-Sekâfiyye, 1984.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellifîn terâcimu musannefi'l-kütübi'l-'Arabîyye*. 15 Cilt, Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ - Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1376/1957.

Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Cafer b. İdris. *er-Risâletü'l-müstetrafe li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 5. Basım, 1414/1993.

Kırbaçoğlu, M. Hayri. *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları: Ashabu'l-Hadise Göre*

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

Allah'ın Sıfatları Meselesi. Ankara: OTTO Yayınları, 2. Basım, 2017.

Kirmânî, Ebû Abdullah Harb b. İsmail b. Halef. *Mu'tekadü ehlî's-sünne ve'l-cemâa*. nşr. Süleyman b. Muhammed ed-Dübeyhî. Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1435.

Koçkuzu, Ali Osman. *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.

Kutlu, Sönmez. *Selefilîğin Fikrî Arka Planı: İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: OTTO Yayınları, 4. Basım, 2017.

Leknevî, Abdülhay b. Muhammed Abdülhalim. *el-Âsârü'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a*. nşr. Ebû Tâhir Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1984.

Leknevî, Abdülhay b. Muhammed Abdülhalim. *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 8. Basım. Beyrut: Mektebül-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1425/2004.

Maden, Ömer Faruk. *Hicrî II. Asır Ehl-i Hadîs Halkaları (Basra Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Mevsilî, Ebû Hafs Ziyâüddîn Ömer b. Bedr b. Saîd. *el-Muğnî ani'l-hıfz ve'l-kitâb* (Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1342.

Mizzî, Cemâlüddîn Ebû'l-Haccâc Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.

Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye – Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1991.

Özaydın, Abdülkerim. "Bağdat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/440. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Pezdevî, Ali b. Muhammed. *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*. nşr. Said Bektaş. Medine: Dâru's-Sirâc, 2. Basım, 1437/2016.

Polat, Salahattin. *Metin Tenkidî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2015.

Safedî, Salâhuddîn Halil b. İzziddîn. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. nşr. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî,

1420/2000.

Sancaklı, Saffet. *Sünneti Doğru Anlamak*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 5. Basım, 2017.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman. "el-Mütekellimüne fı'r-ricâl". *Erbeu resâil fı ulûmi'l-hadîs*. der. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebü'l-Matbûâtı'l-İslâmiyye, 5. Basım, 1410/1990.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman. *Fethu'l-mugîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs*. thk. Abdülkerim b. Abdullah b. Abdurrahman el-Hudayr - Muhammed b. Abdullah b. Fühayd Âl-i Fühayd. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1426.

Sekmen, Kadir. *Mevzûât Literatürünün Doğuşu -Cûzekânî Örneği-*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Serahsî, Muhammed b. Ebû Sehl. *Usûlü's-Serahsî*. nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Haydarabad: Lecnetü İhyâi'l-Meârifî'l-Osmâmiyye, 1414/1993.

Sezgin, Fuat. *Târîhu Türâsî'l-'Arabî*. trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî. 10 Cilt. b.y.: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmî - Câmîatü'l-Melik Suûd, 1411/1991.

Sibâî, Mustafa. *es-Sünne ve mekânethâ fı't-teşrîi'l-İslâmî*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1398/1978.

Sinanoğlu, Mustafa. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/213. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir. *el-Leâli'l-masnû'a fı'l-ehâdîsi'l-mevzû'a*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Tabakâtü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Tahzîrü'l-havâs min ekâzîbi'l-kussâs*. nşr. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1404/1984.

Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî. *el-Fevâidü'l-mecmû'a fı'l-ehâdîsi'l-mevzû'a*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.

Tatlı, Mustafa. *Rical Bilgisinin Tespiti -Suâlât Literatürü-*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016.

◆ İlk Mevzûât Kitaplarından *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sihâh ve'l-meşâhîr* ve Müellifi Cûzekânî (öl. 543/1148)

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmi'u's-sahîh (Sünenü't-Tirmizî)*. nşr. Ahmed Muhammed Şakir vd. 5. Cilt. b.y.: y.y., ts.

Ünal, Yavuz. *Cumhuriyet Türkiye'si Hadis Çalışmaları*. Samsun: ETÜT Yayınları, 1997.

Üzüm, İlyas. "İstisna". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/392-393. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/372. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Yazıcı, Tahsin. "Hemedan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/184. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Yazıcı, Tahsin. "Hulvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/345. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Yıldırım, Enbiya. "İbnu'l-Cevzî'nin Hadisçiliğine Genel Bir Bakış". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2006), 80-93.

Yıldırım, Enbiya. *Sahih Hadis Bulunmayan Konular İstisnalarıyla Birlikte*. İstanbul: OTTO Yayınları, 2. Basım, 2017.

Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 23. Basım, 2015.

Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-27. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtezâ. *Tâcü'l-'arûs min cevâhîri'l-kâmûs*. nşr. Mustafa Hicâzî. 40 Cilt. b.y.: Hukûmetü'l-Kuveyt, 1409/1989.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Ehâdisü muhtâra min mevzû'âti'l-Cevrekânî ve İbni'l-Cevzî*. nşr. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Ferîvâî. Medîne: Mektebetü'd-Dâr, 1404.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. nşr. Ali Muhammed el-Becâvî, 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Muğnî fi'd-du'afâ*. thk. Nureddin İtr. 2 Cilt. Katar: İdâretü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, ts.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Mu'în fi tabakâti'l-muhaddisîn*. nşr. Muhammed Said b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982-1409/1988.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî, 53 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1410/1990-1421/2000.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.

Zürkânî, Muhammed b. Abdülbâkî. *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye fi mustalahi'l-hadîs*. nşr. Abdullah Sirâcüddîn. Halep: Mektebetü Dâri'l-Felâh, 1430/2009.